

ИОН ДРУЦЭ

АСЛИГА ҚАЙТИШ

Русчадан Мирҳамид Аҳмедов таржимаси

Йигирманчи асрнинг бошлари, Россиянинг ичкари-си. Тўрвасини орқалаб олган тиланчи тунда Тула губерниясининг совуқ далалари оралаб кетяпти. У зерикиб қолмаслик учун ҳуштак чалиб борар экан, жулдур кийимлари остидан ҳали бақувват жуссаси сезилиб турарди. Тиланчининг исёнкор қалби завқ-шавққа тўлиб-тошгандек туюлади. Куз ҳам, ёлғизоёқ йўл ҳам, туннинг сирли шарпалари ҳам—ҳамма-ҳаммаси унга қадрдон ва таниш.

Тепаликдан тушаверишда, йўл ёқасида Ясная Поляна қўрғони дарвозасининг икки четига ўрнатилган думалоқ тош миноралар оқариб кўзга ташланади. Тиланчи туну кун ланг очиқ турадиган дарвозадан ичкарига киради. Ясная Поляна ҳовлиси сокин, осуда, ҳовуз, йўлкалар саришта. Боённинг икки қаватли уйига киришдаги катта эшик олдида, бу ерга узоқ-узоқлардан йўл чангини ютиб келувчилар учун мўлжалланган харрак бор. Унинг тепасидаги дарахтнинг йўғон шохига қўнғироқ осиб қўйилган. Бу дарахт йўқсиллар дарахти номи билан машҳур.

Афтидан, тиланчи ҳам узоқ йўл босиб келган. Харракка чўкиб, одатий ҳаракат билан боши узра чайқалиб турган қўнғироқ ипини тутди-да, уни бир неча марта силтаб тортди. Аммо қўнғироқ жарангламади. Буни кўриб тиланчи қаттиқ таажжубланди...

— Епирай...

Яқин-яқиндан бери, қўрғон эгаси бетоб бўлиб қолганидан буён қош қорайгач, қўнғироқни қоп билан ўраб қўядиган бўлишганди. Тиланчи бу тадбир тўғри қилинганми ёки йўқми, дея бир муддат ўйланиб қолди.

Лекин ҳеч қандай қарорга келолмай, тўрвасини елкасидан олди-да, гўё суҳбатдоши ёнида ўтиргандай аста мингиллаганича харракка жойлашиб ўтирди:

— Ижозатингиз билан, Лев Николаевич, шу ерда, деворингиз тагида ухлаб оламан, модомики, ўзингиз айтганингиздек, биродар эканмиз...

Деразаларда қоронғилик, хона ичи сув қуйгандек жимжит, фақат биринчи қаватдан иккинчи қаватга олиб чиқувчи йўлакдагина тунги чироқ мажолсиз чирсиллайди. Катта инглиз соати тўрт маротаба жом чалди. Шу заҳотиёқ кекса одамнинг заиф йўтали эшитилди. Қария уй ичидагилардан биронтасини бевозта қилмаслик учун секин йўталарди.

Иккинчи қаватдаги мўъжазгина хона. Ўрин тўшалган диван, кўзига уйқу илинмаётган қария беҳаловат. Бироқ қалби ҳамда зеҳни тийрак ва энди тун яримдан оққанида чол ўйлайди: «Соат тўртдан ошди, ҳамон ухлолмаяпман. Оёғим зирқираб оғрийди, орқа миям увушади. Назаримда, яна ҳушимдан кетгандайман. Оқшом юрагим увушиб келаётганини сезгандим. Софьянинг қулоғига чалинса, жазаваси тутиб уйни бошига кўтаради, деган хавотирда ҳеч кимни чақирмагандим. Ҳаммасидан нашъа қиладигани уриш-жанжалдан кейин қаршимда тиз чўкиб қўлимни ўпиши, ҳеч ҳазм қилолмайман шу одатини».

Соат мурватларини аста шиқирлатиб яна ўн беш дақиқа ўтганига занг урди. Қўшни хонада Софья Андреевна ўринда тўлганиб ётибди. У бош томонга қўл чўзди-да, тимирскиланиб шишачани топди ва қошиққа бир неча томчи дори томизди. Доридан сўнг афти бужмайиб сув ичиб юборди ва яна хаёлга чўмди: «Йўқ, унинг мени яхши кўрмаслиги равшан. Зорим бор, зўрим йўқ, бо худо, севмаса севмас. Ёш ўтган сайин ҳистуйғулар ҳам қариб боради, дейишади. У ҳолда нега Чертковни яхши кўради? Бугун сир-асрорини унга ишониб айтади! Хўш, нега у борган сари мени ишларидан четлаштириб қўяпти?»

Қўшни хонадан йўтал эшитилди, Софья Андреевна нафасини ичига ютди.

Тиланчининг ҳам кўзига уйқу келмаяпти. Тақир харракда у ёнбошидан бу ёнбошига ағанаганича ўйлайди: «Уй иссиқ, пар тўшак бўлса, жоннинг роҳати, бунга нима етсин! Бундай ҳаёт учун қаттол душма-

нингдан тарсаки емоқ учун чаккангни тутиб бери-
шинггина эмас, бошингни берсанг ҳам алам қилмайди».

Лев Николаевич кўзини юмиб ётаркан, кулимсира-
ди: Нақадар ғаройиб, нақадар ажойиб тақдирим бор!
Мужикларнинг ҳуқуқсизлиги, зулмнинг барча даҳ-
шатларини кўриб юрагим қонга тўлиши ва қанчалар
қийналишимнинг жилла қурса, юздан бир заррасини
ҳис қиладиган йўқсил бормикин дунёда. Буни мен
кўпдан бери ҳис қиламан, бу нарса йиллар ўтган сари
дилимда йиғилиб борарди, сўнгги вақтда эса сабр ко-
сам лиммо-лим тўлиб, ҳатто тўкила бошлади. Шуларни
ўйлаб ўз ёғимга ўзим қовурилсам-да, бой-бадавлат
кишиларнинг бузук даврасида яшаб келяпман ва бу
даврандан бош олиб чиқиб кетолмаяпман, бунга ўзимда
на куч ва на қатъият топаман».

Софья Андреевна яна тинчлантирувчи томчилардан
ичади ва яна унинг хаёлини оғир, зил ботувчи ўйлар
чулғаб олади: «Лёвочка, фарзандларимизни меросдан
маҳрум қилувчи васият қоғозига имзо чекканинг ҳақи-
даги тахминларим тўғрими? Ёинки сен яқин кунлар
ичи шу маънодаги васиятни битмоқчимисан?.. Лёвоч-
ка, қандай қарорга келган бўлмагин, эътиқодинг қан-
дай бўлишидан қатъи назар, мен фарзандларимизнинг
бир тийинсиз қолиб, дарбадар тарқаб кетишларига
йўл қўёлмайман. Бугун сен кечқурун кундалик даф-
тардан бош кўтармай ўтирдинг, нималар ёздинг, менга
қоронғи, шу боис ҳам ухлолмаяпман. Сен мендан бирон
нарсани яширолмайсан. Мен сенга бир талай бола ту-
ғиб бердим, бутун умрим қоғозларингни тартибга кел-
тириб, ёзганларингни оққа кўчириб келдим, мен сенинг
энг яқин, энг садоқатли дўстингман. Шу боисдан ҳам
кечқурун нималар ёзганларингни ўқимагунимча ух-
лолмайман»

Соат тўрт яримга жом чалди. Софья Андреевна ас-
та ўрнидан тўради, халатини елкасига ташлаб эри-
нинг иш хонасига ўтади, шамни ёқади ва унинг столи-
ни титкилай бошлайди. Лев Николаевич унинг қўшни
хонада қоғозларни шитирлатишини эшитиб турибди,
йўтал хуружини босиб ўйлайди: «Азизим Соня! Ёшли-
гимда севганим каби бир ёстиққа бош қўйган кунимиз-
дан бери ўтган қирқ саккиз йил бадалида кўнгил со-
вишининг турли-туман сабабларига қарамай бирдай сев-
ганман ва ҳозир ҳам севаман. Сенинг маънавий қараш-

ларингни қабул этиб, мен билан собитқадам бўлмаганлигинг учун сени койий олмайман. Ҳар бир инсоннинг маънавий ҳаёти сирдир, шу боис, ўзгалардан шундай сирни талаб қилиш ноҳоиздир, чунки бу ҳолда у сир бўлмай қолади. Аммо ҳаёт тарзимни, қароримни мен ўзгартиролмайман, чунки фикрларим, бу борадаги сўзларим озодлигим, эркинлигим инъикоси ва мен уни истаган киши олдида ҳимоя қила оламан. Илтимос, Соня, тунлари қоғозларни титкилама. Мабодо сен менинг шартларимни қабул қилмасанг, мени эркимдан маҳрум этсанг, мен Яснаядан бош олиб чиқиб кетаман».

Шу сўзлардан сўнг Софья Андреевна бирдан қотдиқолди. Тезгина шамни ўчирди, хонадан чиқди. Лев Николаевич йўтал хуружини қанчалик қайтармасин бўлмади. Ноилож ўрнидан туриб кетди.

Лев Николаевич дераза олдига келди, бир тавақасини очди, мусаффо ҳаво йўталини босди, уй ичига чуқур сукунат чўкди ва айни шу сукунат биринчи қаватда ухлаётган доктор Маковицкийни уйғотиб юборди. Душан Петрович тезда халатини елкасига ташлади, кўзойнагини тақди, иккинчи қаватга, Толстой хонасига кўтарилди.

— Лев Николаевич, ўзингизни ёмон ҳис қиляпсизми?

— Дард, азоб чекмасак, бу ҳаётимиз қадри сариқ чақа бўлармиди. Бу нарса Кантда қандай ифодалангани ёдингиздами? Дард, азоб чекиш бизни ҳаракат қилишга мажур этади ва фақат ҳаракатларимиздагина биз ҳақиқий ҳаётни сезамиз...

Душан Петрович унга яқин борди ва таҳликали, айни чоғда сирдош киши оҳангида сўради:

— Ясная Полянани ташлаб кетишга қатъий қарор қилдингизми?

Толстой ўйларди. Жуда ҳам муҳим ва масъулиятли эди бу.

— Ҳали узил-кесил қарорга келганим йўқ. Аммо дақиқа сайин шу тўхташга келишим мумкин!

Маковицкий лом-мим демади, калта қирқилган қуюқ соқолини силаб қўйди.

— Лев Николаевич, мабодо шундай қарорга келгундек бўлсангиз, сизни бу йўлда кузатиб борсам, ҳамроҳингиз бўлсам дегандим.

Толстой унга кексаликнинг хира кўзи билан қаради.

— Назарингизда, мен шунчалик ожиз, нотавонманми, ўзгаларнинг ёрдамисиз бу уйни тарк этолмайманми?

Маковицкий уялинқираб соқолини силади.

— Гап унда эмас, Лев Николаевич. Мен фақат врачингизгина эмасман-ку, сизнинг эътиқодингизни тарғиб қилувчи ўқувчингиз ҳамман-ку!..

Лев Николаевич ҳаяжонланиб кўзи ёшланди. Бу ҳол шу қадар тез содир бўлдиким, у янада яқинроқ келиб наридан-бери докторни бир қўллаб қучоқлади.

— Ҳаётимда сизни учратганим қандай бахт. Ва яна қандай бахтким, ушбу мушкул дақиқаларда ёлғиз эмасман, ёнимда сиз борсиз...

Маковицкий ҳозир айтмоқчи бўлган гапини ўзича словакчадан русчага узоқ ўйланиб, ҳижжалаб таржима қилди.

— Менга нисбатан айтган гапларингизга биргина бош эғиш билан жавоб бера оламан.

Соат учдан ўтганига жом чалди.

— Ҳадемай тонг отади,— деди Маковицкий,— шу кунлар ичи сиз ўзингизни жуда эҳтиётлашингиз, камроқ уринишингиз керак бўлади. Йўл машаққатли бўлиши мумкин.

— Ётаман. Дераза олдида бир оз турай, йўталим буткул босилсин, кейин ётаман.

Душан Петрович биринчи қаватга—ўзининг хонасига тушди, бироқ эшикни ёпмай, икки қулоғи юқоридан эшитилаётган тиқ этган товушда бўлди.

Кузда саҳар палласи сарин шамол эсади, қоровул ёғоч шақилдоқни чалди, ит ҳуриди, сўнг яна сукунат чўкди. Толстой эса ҳамон бориб ўрнига ётмаган, дераза олдида қандай турган бўлса, шундай турибди. Доктор яна бир карра унинг ёнига кўтарилди.

— Бирон-бир нарса истайсизми, Лев Николаевич?

Толстой доктор томон ўгирилмай шивирлаб жавоб қилди:

— Ёлғизликни истайман. Ёлғизликка шунчалик чанқоқманки.

Тиланчи харракда ширин ухлаяпти. Софья Андреевна ҳам боши узра дори шишачалар қалаштириб ухлаб ётибди, беҳад юмшоқкўнгил Маковицкий ҳам ўз хонасида стулда ўтирганича ухлаб қолган, биргина бадав-

лат рус боёни Лев Николаевич Толстойнинг кўзига уйқу келмайди.

Николай II Нева бўйидаги Қишки сарой кутубхонасида юмшоқ креслода ялпайганича ўтирибди. Кечани у қиролича фрейлина Анна Александровна Вирубова билан ўтказди. Шу топда фрейлина шоҳ эркалалашларидан кўкарган ва шилинган танасига шўр пахта босиб ётар, шоҳ ўзини давлат ишларига чоғлар, чунки доклад учун уч министр чақирилган, боши эса арининг инидек ғувилларди. Афтидан, кеча бир оз меъёридан ошиқроқ ичиб юборибди. На илож, император ҳазратларининг мусаллассиз кайфиятлари чоғ бўлмайди.

Кутубхонанинг эшиги аста очилди ва Николай II қиролича бўлса керак деган хаёлда ростланиб ўтирди. Одатда угина огоҳлантирмай кириб келаварарди, аммо эшикка қия кўз ташлаб шоҳ яна эски ҳолатига қайтди. Эшикда саройнинг коменданнти генерал Трепов турарди.

— Олий ҳазратлари, буюк князь Николай Михайлович зудлик билан қабул қилишингизни сўраяпти...

Император ўрнидан турди, иш столига борди, кўпдан бери ўрганилган қиёфа олди, бу қиёфада у янада салобатли кўринарди, норози, ҳорғин овозда деди:

— Кирсин.

У буюк князларни ёқтирмас, айниқса Николай Михайлович ўзининг мурасасизлиги билан меъдасига урганди. Бу ҳам етмаганидек, Николай Михайлович ҳаддан ортиқ билагон эдики, бирон мавриди билан унга ўта норози эканини билдириб қўйиши лозим эди.

— Сени кўришдан хурсандман,— деди Николай II эшикда буюк князнинг гавдаси кўриниши билан.— Кўпдан бери кўринмас эдинг?

— Олий ҳазратлари, ишга кўмилиб ётибман. Воз устига, эшиклар гижирламаслиги учун шоҳ ҳузурига иложи борича кам кирган маъқул дейдилар.

Император хохолаб кўзи ёшлангунча кулди.

— Жуда бамаъни гап.

Қайтиб келиб юмшоқ креслосига ўтирди, бош қимирлатиб буюк князни ўтиришга таклиф қилди. Буюк князь кресло олдига борди, аммо ўтирмади.

— Меросхўрингиз соғайиб кетганлиги билан сизни табриклаш учун келгандим,— деди у.— Эшитишимча, йигитча буткул соғайиб кетганмиш?

— Ҳа, йигитча соғ-саломат. Қарийб соғ-саломат.

— Бундан ташқари,— деди буюк князь сидирға оч-сарғиш костюмининг ички чўнтагига қўл солиб,— мен сизга махфий топширмоқчи бўлган...

— Арзномами?

— Йўқ, арзнома эмас. Мактуб, олий ҳазратлари,

Император қошини керди—император канцелярияси орқали келмайдиган махфий мактубларни ёқтирмас эди, бу хил мактубларда доимо бирон нөхуш гап бўларди.

— Бу мактубни жорий этилган йўл билан берилса бўлмасмиди?

— Йўқ, олий ҳазратлари. Бу мактуб граф Лев Николаевич Толстойдан.

Мактубни олсинми ёки гапида туриб мактуб канцелярия орқали қўлимга тегсин десинми, шоҳ шуни ўйларди. Ҳа, мактубнинг қонунлаштирилган йўл билан ўтиб келгани маъқул албатта, бироқ ким билади, балки бирон бемаъни гап бордир.

У юмшоқ креслода ўтираркан, шошилмай чуқур ўйлади, ўйлагани сари бутун вужуди, ихтиёридан ташқари шоҳлик ҳукмига ва қатъийликка тўла бошлади.

— Унда салтанат нуфузига соя ташлайдиган ҳурматсизлик битилганми?

— Бўлмаслигидан бўлиши кўпроқ, олий ҳазратлари...

— Мактуб мазмуни билан танишмаганмидингиз?

— Йўқ, олий ҳазратлари.

Буюк князнинг афти ангоридан ғирт ёлғон гапираётганлиги кўриниб турибди. «Ҳа, йўқ,— деди ўзича Николай II,— азизим, сени бу бемаъни битикни ўқиб чиқишга мажбур қиламан, токи бу хил махфий мактубларни ташиб юрмагин». Ва кулимсираб сўради:

— Ундай бўлса хатни очиб ўқинг. Мазмуни қоронғи бўлган мактубни холис хизмат қилиб келтиришдан сизга нима наф?

Айтишга айтди-ю, шу заҳотиёқ пушаймон қилди, чунки буюк князга бу айни муддао — граф номини дастак қилиб император устидан кулмоқчи афтидан. Бироқ Николай Михайлович бу орада мактубни ўқий бошлади:

— Афтидан, сизни чор ҳукумати ва унинг вакили — шоҳга халқнинг ҳурмат-муҳаббати зўр, деб чал-

ғитаәтибдилар. Сизни Москвада ёинки бошқа шаҳарларда кутиб олишга чиққан халқ тўдаси ортингиздан «ура!» — деб елиб-югуришига сира ишонманг. Бу менга садоқат рамзи изҳори деб ўйламанг — нари борса, бу шаҳарга ташриф буюрган сайёр цирк труппаси ортидан, худди шоҳ файтон ортидан югурадиган томоша ишқибозларининг тўдасидир. Сиз, халқнинг менга муҳаббатини изҳор қилувчилар деб қабул қилганларингиз кўпинча полиция томонидан уюштирилган, яъни сизга халқни садоқатли кўрсатиши керак бўлган одамлардир. Мисол учун Харьковда бувангизни кутиб олишда шу хил воқеа рўй берди, черков одамларга лиқ тўла, аммо йиғилганларнинг бари изқувар полиция одамларидан иборат эди...

Шу ерга келганда шоҳнинг сабр-тоқати тугади. Николай буюк князнинг қўлидан мактубни юлқиб олди, ғижимлади. Ёзув столи ёнига қўйилган катта яшил тош вазага ташлади, дераза олдига борди, Неванинг лойқа, муздек сувига узоқ ва қаҳрли тикилди, сўнгра стол олдига қайтиб келди, вазадан ғижимланган мактубни олди, текислади ва энди стол ёнида, одатдаги ўрнида ўтираркан, охиригача ўқиди. Ва яна мактубни ғижимлади, иккинчи маротаба вазага ташлади — энди асосийси, муҳими, тинчланиш, ўзни қўлга олиш, чунки буюк князь унинг ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмай кузатяпти, император эса бирон-бир ҳаракат қилибгина ўзини қўлга олиши мумкин. Бу ҳаракат куч ва зарда билан бўлиши керак, куч ва зарда унда керагидан ортиқча бор.

— Графни бу қадар ғалати мактуб ёзишга ундаган сабаблардан хабарингиз борми?

— Йўқ, олий ҳазратлари.

— Бу зиёлилар, — деди боши қотган Николай II, — лекин «зиёлилар» деган сўзни айтаркан, юзи ижирганишдан тиришди. Эшик очилиб яна генерал Трепов кўринди, бироқ император, чиқиб туришни ишора қилди, шундан сўнг эшик юзига ёпилгач, сўради: — Бу мактубдан бўлак яна ниманидир айтмоқчи бўлувдингиз, шекилли?

— Ҳа, олий ҳазратлари. Граф Толстой, бу мактуб учинчи бир шахснинг қўлига тушмасмикан деган жавотирда эди.

— Учинчи шахс қўлига тушиб бўлди.

— Қандай қилиб?!— ҳайратга тушди буюк князь.

— Қандай бўларди... Бу мактубни графнинг ўзи ёзган — бу биринчи қўл, кейин ўқиган мен — иккинчи шахс ва ниҳоят сизнинг қўлингиз...

— Мен ҳисобга кирмайман, олий ҳазратлари. Мен шоҳ салтанатига ҳам, буюк рус ёзувчисининг номига ҳам бирдек садоқат билан қарайман...

— Ундай экан,— деди Николай II бир қадар кўнгли тинчиб,— графга айттириб юборишингиз мумкин, мактуб учинчи бир шахс қўлига тушмайди.

— Шунинг ўзи мактубга сизнинг жавобингиз бўладими?

— Худди шундай. Граф мендан ҳеч нарса сўраётгани йўқ-ку. Халқ ўзининг шоҳини яхши кўрадими, йўқми, нима қилибди, граф ёзишмаларини кўкларга кўтариб мақтайдиган ўқувчилар ҳам унчалик даражада самимият билан унинг дунёқарашини маъқулламайдилар-ку, шуни ҳам эътиборга олиб қўйиш лозим.

Қаттол қари бўри кузги хилват ўрмон оралаб боряпти. Қадам олиши, теварак-атрофга айёрона боқиши — ҳамма-ҳаммасидан умри давомида ҳар балони кўргани билиниб турибди. Томирида қон қайнаган ёшлиги ҳам, етакчилик қилган тўдаси ҳам ва ёш, чиройли урғочи бўрилар ҳам, бари бошидан ўтган. Овчилар ҳам, оёғи етган ерда қон қақшатишлар ва саноқсиз олишишлар изи, яра-чақалар ҳам бўлган. Энди у ўрмон оралаб бир ўзи, ёлғиз боряпти. Эндиликда у тумшугини кўтариб шамолни искамайди, тик этган товушга қулоғини динг қилмайди. У жуда-жуда қариб қолган, кўнгли бирон нарса тусамайди, унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Оёғини узатиб мудраб ётса қанийди, бироқ буни ҳаёт дейдилар, нима ҳам қила олардинг. Ўша, ширин уйқу элтган тун, қандайдир олий кучлар — тақдир овози, қисмат саси — уни уйғотиб юборди ва фурсат етди, дедилар. Ва у бу овозга итоат этди. Шу заҳотиёқ ўрнидан турди ва шимол томонга — ҳаётидаги энг машаққатли, сўнги йўлга тушди.

Ясная Поляна ўрмонлари аста-секин истар-истамас жонланыпти. Баланд эманларнинг баргларидан шудринг майин шовуллаб тўкилади, қушлар инларига уй-

малашади, илк тонг нурлари ҳўл, намиққан арчазор оралаб таралганида, ўрмондаги ёлғизоёқ, кенг йўлда бир отлиқ кўринди. От зотдор, кўзга яқин эди, юз тузилиши Шарқдаги одамларникидақа, отлиқ эса, эгарда виқор билан ўтирарди. Кўринишидан хотиржам, бир қадар эринчоқлик аралаш ташвишсизлик ҳам бор эди. Теварак-атрофга кўз қирини ҳам ташла-мас, борлиққа қулоқ ҳам осмас, аммо бу ерлар ўзи-ники эканлиги, ўрмон ҳаёти, борлиги, ҳамма-ҳаммаси унинг хаёлини банд этганлиги кўриниб турарди. Ўрмондан чиққач, у ёлғизоёқ йўлга от бошини бурди ва Ясная Поляна қўрғонига тўғри йўл солди.

У ерда кун одатдагидек, бир зайлда ўтиб борарди. Дарахт тагидаги камбағаллар харраги тўла банд қилинган — бу ерда қўшни қишлоқдан келган деҳқонлар, дарбадарлар, улар ўртасида уйқуси чала бўлганидан қовоқ-тумшуғи осилган, жаҳли чиққан кечаги тиланчи серзарда ўтирарди. Гарчанд улар боши узра қўнғироқнинг арқони шамолда енгил чайқалиб, ҳеч ким уни тортиб чалмаса-да, теварак-атрофни қўнғироқ овози тутганди.

Александра Львовна иккита толстойчи серсоқол мужикни биринчи қаватда йўлакда қабул қиларди. У ҳорғин ва қовоғи солиқ, кайфиятсиз эди. Уйда Лев Николаевич туни билан безовта бўлиб чиқибди, фақат тонгга яқин кўзига уйқу қўнибди, деган овоза тарқалганди, аксига олгандек, шу топда қўнғироқ ёрилгудек жаранглаяпти. Лев Николаевичнинг серсоқол талабалари бир нарсани минғирлаб узоқ тушунтиришар, тарбия кўрган босиқ Александра Львовна ударнинг гапини охиригача сабр қилиб тинглади-да, оҳиста, кўнгилчанлик билан деди:

Отам ўзини ёмон ҳис қиляпти. Йўқ, сизларни қабул қилолмайди. Боз устига, икки ҳафта бурун хатларингизни олиб, атрофлича жавоб қилганди.

Кекса толстойчи мужик энсасини қашиди.

— Ҳа-да, жавоб хатини олганимиз рост, ҳаммасини тушуниб, мағзини қақиб олди. Лев Николаевични ҳечам безовта қилмас эдигу, манави, тўғрисини айтганда, одатдан ташқари ҳолат рўй бермаганда.

Александра Львовна бир қадар таажжубга тушди.

— Кечирасиз, мен барибир гап нимада эканлигини ҳеч тушунмадим.

Еш толстойчи мужик гап нимада эканлигини лўнда қилиб тушунтириб бериш учун бир қадам олдинга ташлади.

— Биродарлигимиз чок-чокидан сўкидиб, агар таъбир жоиз бўлса, бизнинг толстойча жамиятимиз тарқаб кетяпти. Ҳаммаси ўша, гўё Лев Николаевичга ёзишмаларини нашр этишга рухсат олиш учун миллион ваъда қилишгани тўғрисидаги газета мақоласидан бошланди. Ҳатто шартнома тузилганмиш ҳам.

Улардан тамаки, қатрон ва қандайдир қўланса, нохуш ҳид келарди.

— Ҳеч ким ҳеч қандай шартнома тузганича йўқ, мабодо сизнинг жамиятингиз ҳар сафар навбатдаги газета мақоласидан ларзага келиб пароканда бўлаверар экан, менимча, унинг бир йўла тарқаб кетгани маъқул.

Еш толстойчи ял-ял ёнарди:

— Ҳа, йўқ, бу каби хушxabардан белимиз бақувватлашса бақувватлашадик, асло бўшашмайди!

Қария, у қолиб ёш йигитча гаплашаётганидан ранжиб, йигитчани елкаси билан нари туртиб олдинга чиқди.

— Отлар хусусида гапириб кўнглимизни хотиржам қилсангиз нур устига аъло нур бўларди...

Александра Львовна қовоғини уюб олди:

— Қанақанги отлар хусусида?

— Нақа, ўша газетада ёзилганди, гўё кекса граф кун сайин сайрга ажойиб зотдор саман отда чиқармиш. Шу хабардан кейин биз томонларда, биродарларимиз орасида нақ гулгула, безовталаниш бошланди.

— Кечирасиз, яхши англамадим шекилли, нима сабабдан гулгула бошланди?

— Лев Николаевич отлари важдан-да.

— Лев Николаевич отларининг бунга нима алоқаси бор экан?

— Ҳеч бир қовушмаяпти-да, нақа, — деди қария аранг овоз чиқариб, қуруқшаган лабини гапга жуфтлаб.

— Нимага қовушмаяпти?

— Рисолага тўғри келмаяпти-да.

Александра Львовна ютинди, кейин ёқасини тўғрилайётгандек бўлиб, титраётган иягини бир муддат уш-

лаб турди. Қабул вақти тугаганига ишора қилиб ўрнидан турди:

— От хусусида сизларни хурсанд қиладиган бирон гап айтолмайман. Ҳақиқатан ҳам Лев Николаевич онда-сонда сайрга от миниб чиқиб туради. Хайр.

Қария унинг қаршисига тиз чўкди.

— Бека, ўтиниб сўрайман, кетманг. Яна бирон-бир маълумот айтинг, у ерга қайтгач, жамият бошлиғи сифатида мен...

Кетатуриб Александра Львовна остонада тўхтади ва наст, қарийб эркакнамо овозда бирдан деди:

— Сизларга яна нима десам экан... Тўғарақдошларингизга етказишингиз мумкин, Лев Николаевич жуда мункиллаб қолди, саксон иккига борди ёши ҳам, кечалари кўпинча оёқ томирида қон қотиб қолиши натижасида юрак уриши хуруж қилиб қолади, ҳаёти давомида кўпгина мужиклардан ортиқроқ яёв юрганлигини айтинг. Туладан Москвага бир неча маротаба яёв бориб келган. Яна шуни айтишингиз мумкинки, гўштдан ўзини парҳез қилиш оқибатида жуда қувватсизланиб қолди, шу билан ўзи хизмат қилган ғоялар учун ҳаётини беришга ҳам тайёр, аммо бирон-бир ўткинчи роҳиб отамнинг ҳамма нарсани ташлаб, у билан дарбадар кезишини истаб қолса, отам бунга кўнмаса керак. Хайр.

Иккинчи қаватдан ёзув машинкасининг чиқиллаши эшитиларди. Юқорида ремингтонлик деб аталган мўъжазгина хона бор эди. Хонага столчада турган ёзув машинкаси маркасидан ном қўйилганди. Лев Николаевичнинг машинкачиси Самуил Беленький Лев Николаевични уйғотиб юбормаслик учун бармоқларига куч бермай оҳишта чиқиллатар, унинг орқасида бир боғлам қоғоз кўтариб турган Лев Николаевичнинг котиби Булгаков илтимос қиларди:

— Азизим, бор-йўғи бир ярим қоғоз, илтифотингизни дариг тутманг.

Самуил Моисеевич сўзида қатъий эди:

— Ҳеч иложи йўқ. Шундай ҳам тез битиши зарур ишларим бошимдан ошиб ётибди. Боз устига, хатлар қўлда ёзилади, деб келишиб олинган эди-ку.

— Бу фавқулодда муҳим хат. Лев Николаевич Мунтъяновга — ўша, барча бойларни ва уларнинг бола-чақаларига, ҳатто эмизикли гўдакларигача йўқ

қилишни талаб қилган революционерга жавоб ёзди. Биз, Александра Львовна билан ушбу хатдан бир неча нусха қолдиришни истардик.

Самуил Моисеевич бир варақ қоғоз олди, қоғозни машинкага жойлади.

— Ҳа.

Булгаков ўқитувчи каби аста, бир маромда ўқирди:

— «Сизга жавоб ёзишдан олдин узоқ ўйладим. Менинг комил ишончимга кўра на сиз, на мен, на ҳукумат, на революционерларга, ёруғ дунёда ҳеч кимга инсон ҳаётини ўз билгича қолишга солишга ва уларнинг фикрича, кимки ноҳўя ҳаракат қилаётган бўлса қасд олишга ваколат берилмаган. Олий бурчимиз ва ихтиёримизда бор нарса, у ҳам бўлса умримизни яхшилик ва софлик билан яшашимиз керак».

Куни кеча ота-онасининг бағрида меҳмон бўлишга келган, беҳад ташвишли Татьяна Львовна зинадан иккинчи қаватга кўтарилди, Софья Андреевна хонасига кирди ва ўта таажжубда деди:

— Ойи, сени пастда қандайдир бадбуруш сўрапти.

Софья Андреевна хўжалик ишлари билан банд эканида бировнинг безовта қилганини хуш кўрмасди. Асабий ҳолатда сўради:

— Бадбуруш деганинг нимаси?

— Таъбир учун кечирасан. Мен — ташқи кўринишидан одам ҳайиқадиган демоқчи эдим. Нақ қароқчининг ўзгинаси.

Софья Андреевна ручкани бир чеккага қўйиб деразага яқин борди ва ҳовлига қаради.

— Ё парвардигор, сенга нима бўлди, Танечка? Бу черкас — бизнинг янги қоровулимиз Аҳмад-ку! Сеп уйимизда камдан-кам бўласан, шу боис, уни шу маҳалгача кўрмагансан.

Татьяна Львовна тангиб турарди.

— Ойи, отам иккаловинг уйга одам танлаб хизматкор тарбиялашларингга биз ҳаминча қангу манг бўлардик. Уйга киргач, у тоифа одамлар қадрдон кишиларга айланишади, шу эътибордан менинг ана шу кўнгишчан, ёқимтой одамлар срасида бу бадбуруш найдо бўлганига ҳечам ақлим бовар қилмайди, ишонгим келмайди.

Бу таъбир Софья Андреевнанинг гашига тегди.

— Биласанми, Танечка... Кўнгилчан ва ёқимтой одамларни истаган одам, вақт топса, шилиб кетаверади. Мен, сен айтган яхши, ёқимтой чеҳрали кишилардан бўларим бўлди, менга мол-мулкимизни бегоналар чўнтаklarига ўтиб кетишига йўл қўймайдиган одам керак, бу ишни афти ангори Аҳмадникига ўхшаган одамларгина амалга ошириши мумкин.

— Ойи, ишонаманки, сен унинг лаёқатини, характери билиш, аниқлаш учун муддат белгиллагандирсан...

— Ҳа, албатта... Мен унга икки ҳафталик муддат бергандим, бугун шу муддат тугади, шу боис, тонг отар-отмас оёғини қўлига олиб етиб келди... Агар сенга оғирлик қилмаса, айтиб қўй, нонушта беришсин унга. Бир оздан сўнг ўзим унинг олдига чиқаман.

Соат ўнларда Софья Андреевна уни катта залда кутиб турган Аҳмад олдига чиқди. У билан қуруққина ва рус бекасига хос ҳукмрона овозда гаплашди:

— Сенга ёллашган ишни удалай оласанми?

— Мен сизнинг мулкингизни тартибга келтирдим.

— Саводлимисан?

— Оз-моз. Босма ҳарфни меники яхши билади.

— Эрим, Лев Николаевичнинг ёзганларини ҳеч ўқиганмисан?

— Агар шунақа буйруғингиз бўлса, жоним билан...

— Йўқ, бунақа буйруқ бўлмайди... Шунчаки, гап орасида сўрадим-да. Милтиқ сотиб олиб беришдими?

— Уқ-дори камлик қилади. Менинг хизматим кўп ўқ-дори талаб қилади.

— Яхши. Яна ўқ-дори сотиб олиб беришларига буйруқ бераман. Яна бирон истагинг борми?

— Йўқ. Уқ-дори, мумкин бўлса, отга бир емли сули беришса.

— Дуруст.

Софья Андреевна иккинчи қаватга — ўз бўлмасига қайтиб чиққанида Татьяна Львовнани хафақон ва авзойи бузуқ кўрди. Ҳамиша қувноқ, шўх-шан Татьяна Львовна билан бу каби ҳол камдан-кам бўлиб турарди ва шу сабаб ҳам Софья Андреевна, нега кайфиятинг бузуқ, дея сўрарди.

— Отам ўша Аҳмадни кўрганми?..

— Очиғи, сенга бирон нарса деёлмайман... Нега бу нарса сени ташвишлантириб қўйди?..

— Ҳовузларимизда балиқ овлаган мужикни нима қилишганини жуда яхши эслайман-ку, ахир... Аҳмадни юмуш билан бирон ёққа юбориш мумкин бўлар, аммо отамнинг феълени нима қиламиз, боз устига, қанча ҳамфикрлари, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини оқизмай-томизмай ёзиб оладиган қанча ўқувчилари бор...

— Таняжон, жонгинам, ярамга туз сепма! Толстойчи деб аталмишларни қанчалик жиним ёқтирмаслигини жуда яхши биласан-ку. Бекорчи халқ, уззукун, ҳамиша нима биландир курашадиган, бировларнинг эшик-туйнугини пойлайдиган, иложи борича бойларнинг эшигидан нари кетмаса, умр бўйи бировнинг нонига шерик бўлишни ўйлайдиган халқ. Мен бу нодон маслакдошлар кўнглида нима борлигини чироқ ёқмай туриб ҳам биламан. Шу қадар меъдамга тегиб кетдиларки, гоҳида худони унутиб бўлса ҳам тўппончани қўлга олгим, ёки маргимуш солинган шишани улоқтиргим келади!

Вақт ўтиб борар, соат ўн бир бўлиб қолган, бироқ Лев Николаевич ҳамон ўз хонасидан чиқмайди. Ёш-лигида юрак хуружларига айтарли парво қилмас эди, қаригач, ҳар сафар юрак хуружидан ўзига келиши жуда қийинлашарди. Энди у чалқанча тушиб ётар, томирлари бўртиб чиққан қўллари эса адёл устида, гўё белбоғини ушлаб ётгандай эди. Унг қўли, аниқроғи қалам ушлайдиган уч бармоғи оҳишта ва секин титрарди, гўё қоғозга бир нарса ёзаётгандай. Доктор Маковицкий унинг ёнгинасида стулда ўтирар, беморнинг ўнг қўлидан кўз узмасди. Титраш босилиши билан у столдан оқ қоғоз олар, эҳтиётлик билан қўл тагида ёзишга тўғрилар, қўл қоғозни сезган заҳотиёқ қизил чизиқ бўлиб ёза бошларди.

Маковицкий ўтирар ва шу кўйи ўзича ўйларди: «Инсоннинг ҳис-туйғуси қадим-қадимдан беш бармоқдек маълум — киприкни бир оз кўтарилса бас, ёруғликни дарҳол сезиш, соф ҳаводан нафас олиш, таъм билиш, бир қултум сувнинг бардам қилиши, Лев Николаевичга келсак, тамом бунинг акси. Аниқроғи, ушбу ҳиссиёт даражалари мавжуд, аммо улар ўтмаслашиб қолган вужудда ҳаёт белгисини сезиларли кўр-

сатиб турган ҳиссиёт ўнг қўлидаги уч бармоқ, холос. Лев Николаевич шу уч бармоғи билан қизил чизиқча устидан ёзади. Ҳушидан бегона бўлган дамлари, ўзи билмаган ҳолда ўн саҳифа чоғи қоғозни қоралаб ташлагач, танасида енгиллик сезади, ўзига келиб аста-секин соғая бошлайди...»

Бу орада Петербургдан, жандармлар корпуси командиридан Тулага 6 3293 12819 51302 55847 — шу хилда икки бет рақамлар ёзилган ошғич телеграмма келди. Чор ҳукумати оҳранкаси фойдаланган рақамларнинг ярмидан ортиғи шу вақтгача тўла ўқилиб, нима ёзилганлиги маълум бўлганича йўқ. Ёқа ушлайдиган ишлар — Мисрнинг минг йиллар давомида ер тагида қолиб кетган лойдан ясалган тахта ёзувлари ўқиб чиқилди, аммо Николай империясининг махфий номлари ҳалигача сирлилигича ётибди.

Гарчанд эндиликда сирли бўлиб қолди, аммо у пайтлар кимга керак бўлса рақамлар устунини қойилмақом қилиб ўқиб олган, Петербургдан шифровка етиб келиб улгурмай, мана, буйруқ берилди. Шу заҳотиёқ, тун ярмида, қуроолланган аскар ротаси Туладан чиқиб лойгарчиликда шимоли-шарқ томон йўл олди.

Олдинда йўл аранг кўринади, аниқроғи, йўлнинг ўзи эмас, кўлмакларгина қоронғиликда ғира-шира ялтираб кўзга ташланади. Ёмғир ҳеч эринмай пақирлаб қуйгандек қуяди, теварак-атрофда намиққан ўрмону зил сукунат, бу тўрттадан саф қилиб тизилган рота тирсакма-тирсак, нақ кўрикка бораётгандай қадам ташлайди, гўё булар тўрттадан саф тортган солдатлар колоннаси эмас, аллақандай, ишда сафдан чиқишни билмайдиган темир механизм.

Куз тунлари узоқ, кимсасиз Тула йўллари ҳадсиз ва ана шу узоқ йўл давомида на бир оғиз сўз ва на уставда кўрсатилмаган тик этган товуш, на биронта ҳориган кимса, на бўйин товлаш кўринади, — фақат намиққан шапкалар, фақат солдатларнинг милтиқлари қоронғиликка шўнғийди ва йўлнинг пасту баландлигига қараб яна ўша қоронғиликдан қалқиб чиқади...

Уларни тунда ўриндан ким турғазди ва қаёққа жўнатди? Ким билади: ҳарбийлар — дийдаси қаттиқ, камгап халқ бўлади. Мана, орадан ярим аср ўтса ҳам

ротанинг тунги юриши худди мана бундай садо берали — 6 3293 12819 51302...

Уша куз собиқ премьер-министр Сергей Юльевич Виттенинг рафиқаси томонидан, чет элдан қайтиб келишлари шарафига берилган кечки зиёфат вақти графиня Чертова кечанинг энг қизиган палласи генерал Рихтер ёнига келиб, қўлтигидан олди, бир чеккага бошлаб чиқиб кексаларга хос пичирлаб деди:

— Оттон Борисович, биласизми, яна сизга ишим чиқиб қолди...

Генерал жуда таъсирланиб кетди. Художўй графиня уйдан камдан-кам чиқар, ундан ҳам камроқ бировга илтимос билан мурожаат қиларди. Меҳмонлар тарқала бошлаганда у графиняни ўз файтонига ўтқазиб уйига кузатиб қўйди. Чертковларнинг қадимий чорбоғининг пиллапояларидан иккинчи қаватга кўтарилишига ёрдамлашди, фақат ўша ерда, хонада, иссиқ камин қарчисига ўрнашиб ўтирганидан сўнггина, жавоб луқмасини айтди:

— Қулоғим сизда, Елизавета Ивановна.

Графиня чойдан ҳўплади. Қариликдан унинг томоғи тез-тез қуриб қоларди, шунинг учун аччиқ чой тўлдирилган чашкасини қўлдан қўймади.

— Сираси,— деди у,— сиз, рости ҳам, менсиз ҳам ҳаммасини яхши биласиз. Менинг яккаю ягона ўғлим Владимир Григорьевични, у рафиқаси ва ўғли билан турарди, яна Тула губерниясидан қаёққадир жўнатишибди.

Генерал оспоқ бошини бир ёнга эгганича узоқ ўйга толди.

— Унинг бир ўзини жўнатишибдимми ёки оиласи биланми?

— Ҳамма гап шунда-да, бир ўзини жўнатишибди. Отасини ўглидан ажратишибди...— графинянинг овози титраб кетди ва яна чой ҳўплади.

— Уни жўнатишлари қақидеги қарорнинг мазмунидан хабарингиз борми?

— Йўқ, аммо нима янгилик ҳам бўларди унда... Яна ўша Толстой, яна унинг говларини тикиб қилиш, ёинки ҳозир янги удум бўлган телеговларнинг...

Бир муддат сукут соқлагач, Рихтер, гуё оғез чиқариб ўйлаётгандек, деди:

— Елизавета Ивановна, ажабтовур ўғлингиз бор...
Графиня тутақсинди, ажин тушган ёноқлари қизил тус ола бошлади.

— Оттон Борисович, мени тўғри тушунмадингиз, деб қўрқаман... Мен ахир ўғлимдан шикоят қилмоқчи эмасдим.

Генерал кулди:

— Сиз ҳам менинг хаёлимга келган фикрни англамадингиз... Ўғлингизни қораламоқчи эмас, мақтамоқчи бўлганим... Бизнинг Россияда камдан-кам одам узоқ муддат, айниқса ўткинчи гоёлар билан қизиқади, буни қарангки, ёши ҳадемай элликка боради-ку, шундан ярмидан кўпини бир қарашда тўла англаб, илғаб бўлмайдиган гоёларга сарфлапти...

— Мақташга арзигулик бирон хислат ҳам йўқ,— деди графиня қуруққина қилиб.— Мабодо ўғлим бир эмас, иккита бўлганида, овора бўлиб ёнингизга бормасдим. Узи пешонамда биттаю битта.

— Нима қилсам сизга фойдам тегади?

Графиня ўрнидан турди, қўшни хонага чиқди ва у ердан сурғучланган пакет олиб қайтиб чиқди.

— Дўстлик қилинг, Оттон Борисович. Шундай қилингни, мана шу илтимоснома энг мураккаб ва яхшилик билан битишига умид бўлмаган арномалар билан бирга император столида пайдо бўлса...

У пакетни генералнинг қўлига бермади, аксинча, столга қўйди, хуллас, Рихтер, агар лозим кўрса, қўлини узатиб ўзи олиши керак эди. Бу нозиклик кекса генералга ёқиб тушди. Бармоқлари оқ мрамор стол устида аста сирғалиб қоғоз пакетга тегар-тегмас таққа тўхтади.

— Елизавета Ивановна... Владимир Григорьевичнинг жони узилаётган Толстой билан видолашиши учун Англиядан келишига рухсат сўраб императорга илтимоснома киритганимизда...

— Ўшанда рад жавобини олгандик, эсимда.

— Гап, рад жавоби қилишганида эмас. Ўша номанинг император столида пайдо бўлишининг ўзигина олий ҳазратларини беҳад ранжитгани.

Графиня бошқа стулга, Рихтерга яқинроққа кўчиб ўтирди. Нима тўғрисидадир узоқ ўйлади ва бирдан паст овозда, саркашлик оҳангида сўради:

— Оттоң, айт-чи, олий ҳазратларининг ғазабидан жуда қўрқасанми?

Генерал ёшларга хос ҳаракат билан рoстланди ва кулди:

— Империяда тинчлик ва осойишталик ҳукм суришидан ортиқ эмас.

Шундай деб конвертни олди, таъзим қилиб, хонадан чиқди.

Саҳар палласи. Уша тиланчи Ясная Поляна қўрғонига кираверишда камбағалларга мўлжалланган дарахт тагидаги харракда ўтирибди. Ошпаз аёллар, отбоқарлар, хизматкорлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришибди, у бўлса ўтирибди, уйқуси ўчмаган, эснайди ва ора-сира ўгирилмай туриб қўнғироқ чилвирини тортиб қўяди.

— Сенга нима бўлди, Фадей, гира-ширадан қўнғироқни жиринглатасан?

— Баринингни, кўп бўлди, кўрганим йўқ.

— Нима бало, зеркиб қолдингми?

— Ҳа-да!

Емакхонага кўтариларкан, Лев Николаевичнинг қулоғига қўнғироқ овози чалинди. Деразадан қараб йиртиқ-ямоғ ўранган келбатли танишига кўзи тушди, Емакхонага кириб, сўрашиб бўлиши биланоқ кутиб турган котиби Булгаковдан сўради:

— Валентин Фёдорович, азизим, бир сўм танга бериб туrolмайсизми?

— Худо ҳаққи, марҳамат... Саҳарлаб нул зарурати туғилибди?

— Қўнғироқ чалишяпти-ку, ахир. Эрталабдан бери тинмайди.

— Шунга ҳам ташвиш чекасизми! Бу неменкалиқ Фадей деганлари фавқулодда инсофсиз ва орсиз. Худонинг берган куни сизни уйғотади. Шу йўсин ҳар куни садақа бераверасизми?

Лев Николаевич шивирлаб жавоб берди:

— Бу Фадей тушмагурни кўпдан бери биламан. Тили заҳар ва мен тўғримда турли бўлмагур гапларни тарқатиб юради.

— Тарқатса тарқатаверсин, парво қилманг!

— Лекин, ҳар қалай, ноқулай менга...

Котибдан майда олгач, Лев Николаевич диққа билан санаб чиқди, кейин тақсимлаб чўнтакларини солди, шундан сўнгина дастурхонга ўтирди. Иштаҳа си йўқ, теварак-атрофга аланг-жаланг қарар ва нима нидир режаларди.

— Ёмон ухладингизми, Лев Николаевич? Толиқ қан кўринасиз?

— Шу ёшда эрталаб арчилган тухумдай кўри нишга йўл бўлсин!.. Менинг ёшимда туш кўриб пешо нангиз тиришса, нақ тушгача шу аҳволда юравера сиз...

Гўё бегона хонага кириб қолгандай ҳамон тева рак-атрофга қарайверади. Йиллар давомида одат тусига кириб қолган тартибни нимадир бузгандай эди, на зариди. Ниҳоят хона бурчагида, стулчада турган граммофонга кўзи тушиб енгил тортди.

— Бу нима, куни кеча харид қилиндими?

— Ҳа йўқ, бу ахир байрам сабабчиси-ку! Граммофонни фабрикадан кеча кечқурун келтиришлари билан хонага одам тўлиб кетди, алламаҳалгача пластинкага ёзиб олинган сизнинг инжил ҳақидаги суҳбатингизни тинглашди.

Лев Николаевич узоқ қийналиб кечаги оқшомни эслади.

— Шундай, бўлиб ўтган воқеаларни кўпинча эслолмай қоламан, бу сизни ташвишлантормасин, — деди Лев Николаевич безовта бўлаётган Булгаковга, — мияси айниб қолган чолнинг валақлашидан бўлак нарса ижро этилмадими?

— Лўлиларнинг икки романсини тинглашди.

Лев Николаевичнинг юзи ёришиб кетди.

— Ҳа, албатта, қандай қилиб ҳам унутардим! Лўли ашуласи ҳақида қандайдир фикр пайдо бўлганди — ёзиб қўйдиммикан, ёинки ёзиб қўймоқчимидим.

Нонушта кўтариб ёш қизча кирди. Лев Николаевич ҳайрон бўлиб сўради:

— Нега энди бир кишилик? Валентин Фёдорович мен билан нонушта қилмайдими?

— Лев Николаевич, миннатдорман. Қаҳвани аллақачон ичиб бўлганман.

— Мана, сиз ҳам бош тортяпсиз. Умрим давсида мен билан сули бўтқасини баҳам кўрадиган бирон ишқибозни тополмадим-а! Ҳамиша ёлғиз нонушта

қиламан. Очиғи, бұтқа ҳақиқатан ҳам таъмсиз, ўзимнинг ҳам меъдамга тегиб кетди, кейин мен одам одатларини ўзгартира олиши мумкин бўлган ёшда эмасман-ку...

Сочиқчани кўкрагига тутиб бир учини кўйлаги ёқасига қистиради, нонуштага киришади, ўтиришда ҳам, қошиқ, вилканинг енгил ҳаракатида ҳам олий тарбия кўрган ва умр бўйи бу одатларини қанда қилмай адо этиб келаётган муҳтарам граф кўзга яққол ташланади.

— Валентин Фёдорович, нарироқ бориб ўтиришингиз мумкин. Тишсиз қарияларнинг овқатни шапиллатиб ейишини ёмон кўришим эсимда. Уйлайманки, менинг овқатланишимни кузатиш ҳам хуш ёқадиган машғулот бўлмаса керак.

— Нималар деяпсиз, Лев Николаевич... Сиз назарда тутган қарияларга ўзингизни тенглашингизга ҳали вақт бор.

— Раҳмат, азизим.

Хонага Софья Андреевна кирди. Эрининг ёнига келиб тепакалидан ўпди.

— Лёвочка, хайрли эрта.

— Миннатдорман, дўстим. Хайрли эрта.

— Тобинг йўқми?

— Ҳа йўқ, дурустга ўхшайман.

— Яна кўзларинг бежороқ. Кечаси ҳушингдан кетмадингми?

— Билмадим. Чамаси, йўқ.

Софья Андреевна қулочини ёйди:

— Ё парвардигор, нега ахир мени уйғотмадинг! Ёнингда бўлмасам қийналасан-ку. Айниқса ҳушингдан кетиб қолганингда қандай қийналишингни жуда яхши биламан-ку...

Лев Николаевич тақсимча тагида қолган бўтқани қошиқда эҳтиётлик билан узоқ тўпларкан, ўзича уйлари: «Ҳар бир одамда туғма уят бўлиши керак. Маънавийлик кўзгуси, яъни чеҳрани очиқ қолдириб, нокерагини кийим билан яшириши қандай яхши. Бу уят туйғуси ҳамиша менга ҳамроҳ эди, мисол, кўкси очиқ аёл кўриниши ҳамиша, ҳатто йигитлик чоғимдаям нафратлантирарди. Тўғри, йигитлик йиллари бунга бошқа ҳиссиётлар ҳам аралашиб кетар эди, аммо барибир уят нималигини билардим».

— Кел, Сонечка, бу кунни тотув ўтказайлик,— деди қисқагина қилиб.

Лев Николаевичнинг ўйлагани ичида қолиб, тамом бошқа гапни айтганлиги Софья Андреевнанинг иззатига қаттиқ тегди ва у:

— Яхши. Мен кетайми?— деди қуруққина луқма отиб.

— Йўқ, нега энди кетаркансан. Сени кўришдан хурсандман. Ҳа, айтгандай, кечқурун номингга телеграмма келганди. Олдингми?

— Ҳа, телеграмма Маркснинг тул қолган хотинидан. Асарларнинг янги нашрини яқин кунларда чоп этиришини ваъда қиляпти.

Лев Николаевич қаҳвани узоқ аралаштирди.

— Сонечка, эсингда бўлса, асарларим тўпламининг нархини тушириш имконини топиш учун нархни ошириш мумкин бўлган ортиқча ҳамма нарсаларни чиқариб ташлашни илтимос қилгандим, шу аҳволда ҳам барибир, оддий китобхон олиб ўқиши учун қимматлик қилади.

Софья Андреевна ижирғанганнамо кулимсиради.

— Назаримда сен ҳамон бизни кафангадо қилиш учун ғалати гоялар оғушида юрибсан шекилли?

— Сонечка, нима кераги бор бунақанги бошоғриғи гапларни!.. Мен «Круг чтения»ни энг арзон нархда нашр этиряпман, умуман, бу китобларнинг бепул тарқалишига эришишга ҳаракат қиляпман, асарлар тўпламим нархи эса йил сайин ошиб борапти... Бир вақтнинг ўзида энг арзон ва энг қиммат китоблар менинг номим билан нашр этилиши мумкин эмас!

Софья Андреевна лов этиб, ёнди-куйди:

— Мен ҳозир ҳисоб-китобни келтираман, бухгалтерия дафтарларини сенга кўрсатаман, худони гувоҳликка қўяман, асарларингни бир тийин ҳам арзонлаштириб бўлмайди. Умуман, оила иштирокида бир гаплашиб олишимиз керак. Гаплашадиган нарсалар жуда йиғилиб қолди.

— Яхши, тинчлан, Сонечка.

Софья Андреевна йшлардан оғиз очиши билан Толстойнинг кичкина ўғилларидан бири — Андрей Львович эшикда кўринди.

— Хайрли эрта.

Софья Андреевна унинг пешонасидан ўнди, Лев

Николаевич эса билинар-билинемас бош қимирлатиб қўя қолди. Андрей Львович тортишув ипини йўқотиб қўймаслик учун сўради:

— Ота, сўнгги сўзларингни ҳозир бутун Россия аҳли оғзида юрган васият маъносида талқин қилиш мумкинми, сен ўша васиятни ёзганинча йўқ, ёки ёзмоқчи эмасмисан?

Лев Николаевич унга қарамай, қуруққина деди:

— Саволингизга жавоб беришни хоҳламайман.

Хонага Татьяна Львовна кирди. Лев Николаевич ёнига ўтириб лом-мим демай ўпди. Жиддий гап қўзгалмаслигига кўзи етгач, Софья Андреевна юмшоқ овозда деди:

— Тутақиш керак эмас. Тутақишдан яхши гап чиқмайди. Нима ҳам қила олардик, бола-чақамиз кўп. Боз устига, мен сенинг ҳам ташвишингни қилишим керак. Ёзувчи ишлаш учун холи қолиши ва бинобарин пули бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, ўзига мажбурият ҳисоблаган ишини бажариши учун бой бўлиши керак. Агар у куни билан хизматда бўлса, унда кечаси ишлаши керакми?

Лев Николаевич сочиқчани ечди, мўйлови ва соқолини саришталик билан артди.

— Аксинча, ҳақиқий ижодкор куни билан хизматини адо этади, кейин эса шу қадар қизиқиб кетиб, туни билан ёзиб чиқади. Истеъдод учун камбағаллик тўсиқ эмас. Аксинча, фикримча, камбағалликда биргина ҳақиқий истеъдоддиларгина парво қилмай ишлайверадилар.

Софья Андреевна кулди.

— Камбағаллик берган озодликдан ҳузурланиб кечалари ижод қилганида оиласи нима ҳисобига кун кўради?

Лев Николаевич ўзини бу хонада ноқулай сеза бошлагани аниқ билинди. Нимадир унинг гашига тегар, у яна теварак-атрофга аланглади ва яна қовоғи солинди.

— Қанчалик жирканч—бу граммофон ҳам унинг трубаси! Нега энди шу ерда қаққайиб туриши керак, бирон ёққа чиқариб қўйиш мумкин эмасми?

Кўчадан қўнғироқнинг бир маромда, муттасил чалиниши эшитиларди. Лев Николаевич Булгаковга танга берди, у ташқари чиқди, шу заҳотиёқ қўнғироқ

овози тинди. Булгаков қайтиб кирганида, Софья Андреевна мурасасизлик оҳангида деди:

— Граммофон фабрикасининг совғаси бўлгани учунгина кўринарли жойга қўйдик. Сенинг суҳбатларингни ёзиб оламиз, деб бир ҳафтагача овора бўлиб қийналиб кетишди.

Лев Николаевич қўлини силтади.

— Ҳаммаси бўлмағур гаплар. Барча техник кашфиётлар аввалига қизиқиш уйғотади, кейинчалик жонга тегади, кўзимиз тушса ҳам уни пайқамаймиз. Жонли нарсаларгина бетакрор. Жонли нарса эса ҳеч қачон кўнгилга урмайди. Велосипед кашф қилинганидан бери отларга бўлган қизиқиш заррача камайгани йўқ, гарчанд, бу велосипедлар вақти келиб отлар бозорини касод қилишлари мумкин бўлса-да. Аммо бу техниканинг жонли мавжудот устидан буткул ғалаба қилиши эмас.

Татьяна Львовна кулди.

— Худога шукур. Ҳамонки отлар ҳақида гап очган экансан, бу соғайишининг белгиси. Дэлирни эгарлаб қўйишни айтайми? От миниб сайилга чиқмаганингни ҳам икки ҳафта бўлди.

Толстой фикрини тамом бошқа нарса банд этганди:

— Йўқ, бу граммофон менга чинданам ёқмаяпти. Олчиқиб кетинг.

Валентин Фёдорович гарчанд граммофонни олиб чиқиш учун шайланган бўлса ҳам сўради:

Лев Николаевич! Кеча негадир граммофон сизга маъқулдек бўлиб кўринувди назаримда. Шом бўйи чеҳрангиз очиқ эди ва сертакаллуф ўтиргандингиз...

— Сертакаллуф ўтиргандим! Чунки шом бўйи фабрикадан келган киши ўтирувди. Яхши эмасди, очиги! Совға бўлса, кейин арзон бўлмаса керак! Чеҳрам очиқ, кулги ёғилиб турган бўлса, бунинг граммофонга ҳеч бир алоқаси йўқ. Кеча давомида мен лўлилар ашуласи ҳақида ўйлаб ўтирдим, трубадан лўлилар ашуласига ўхшаган ночор овоз чиқарди, холос. Лўлилар хониши—бу ҳали етарлича қадрланмаган буюк санъат. Биронгангизда бир парча оқ қоғоз йўқми? Ушбу фикрни ёзиб қўйиш керак, акс ҳолда яна хотирамдан кўтарилиб кетади.

Булгаков унга оппоқ қоғоз узатди, ammo Лев Николаевич қўлини силтади.

— Нима қиляпсиз, бу қимматбаҳо қоғоз, бу бадий ишларга мўлжалланган, бу қоғозда янги романни бошлаш мумкин, шу топда менга саксон яшар чолнинг айқаш-уйқаш фикрларини ёзиш учун бир парча арзимаган қоғоз бўлса етарли...

Столда ётган кимнингдир хатини олди. Ҳеч нарса ёзилмаган, оппоқ қисмини саришталик билан йиртиб олди ва ёзишга тутинди. Лев Николаевич ёзаркан, ўртага чўккан сукунатдан фойдаланиб, граммофони қисм-қисмларга ажратиб олиб чиқиб кетишди, қизиқиб кетган Лев Николаевич қоғозни қораларди. Кейин, граммофон олиб чиқиб кетилгач, оила аъзолари йиғилиб, Лев Николаевичнинг қоғоз юзида қалам тебратишини кузатиб, жимгина ўтиришди. Лев Николаевич ёзар, айни шу вақтнинг ўзида ўйларди: «Пешонамнинг шўри шуки, ижодим, қўлёзмаларим одамларда очкўзликни, уларни ким тезроқ қўлга киритиш мусобақаси ҳиссиётини алангалатади. Мен ишларканман, улар нима ёзаётганим билан қизиқмайдилар, аксинча, бутун хаёллари қўлёзма кимнинг ихтиёрига тушишида, уларнинг дарди фикри шу қоғоз парчасини бир амаллаб қўлга киритсалар».

Лев Николаевич фикрини тугатиб, сўнгги сўзларни қоғозга туширгани сайин унинг яқинлари ўринларидан туриб хонадан чиқиб кетишди, биргина Валентин Фёдорович қолди. Худди, Толстойнинг ички монологуга жавоб бергандек бўлиб, ёш котиб деди:

— Ҳаммасига ўзингиз айбдорсиз. Нега бунчалик кўп ёзасиз?

Лев Николаевич илҳомланиб кетди:

— Ҳамма гап шунда! Гуноҳим шу, албатта... Серфарзанд бўлганлигим учун гуноҳқорман, уларнинг бари тутуриқсиз чиқди, қўлларидан ташвиш орттиришдан бўлак ҳеч нарса келмайди... Бир сўз билан айтганда, Лев Николаевич, бардам бўл! Кўриб турибсиз, бардамман!

Боёнинг уйдан чиқаверишда, ихчамгина харракда сайёҳ толстойчилардан еттитаси ўтирарди. Улар Лев Николаевичнинг чиқишини кутиб ўтирибдилар.

Худди театрда ўтиргандек, кўзларини бақрайтириб, отбоқарнинг отхонадан Дэлирни олиб чиқиб, эгарлашини кузатишяпти.

Соат ўн иккиларда Лев Николаевич чиқди. Ярқ этиб кўзга ташланган нарса тиланчилару суюкли самани Дэлир бўлди. Бу манзара тиланчилар билан зотдор чопқир саман от шунчалик бир-бирига қовушмасдики, Лев Николаевич кўзи тушган ониёқ уялиб кетди. Сўнгра, бу ноқулайликни енгиб, уни кутиб турган одамлар олдига келди. Уларнинг айқаш-уйқаш, чалакам-чатти ҳикояларини узоқ, диққат билан тинглади, қайта-қайта сўраб-суриштирди, улар ҳолига ачинди, ҳамдардлик билдирди, шундан сўнг истаристамас чўнтагини кавлаштириб, ҳар бирига чақа улашди, уларнинг тарқашини кутиб турди, бироқ улар тарқалишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Саксон яшар чолнинг саман отга минишини кўриш иштиёқида эдилар улар. Лев Николаевич от олдига бориб қоринбоғи яхши тортилганми, йўқми — текшириб кўрди. Бу орада: «Ҳар сафар отлиқ сайрга чиқмоқчи бўлганимда, гадолар тўдаси мени кузатиб қолади. Ўзларича: «Лаънати чол!» — дейишса ажаб эмас! Гапи бошқаю иши бошқа. Бу борада уларнинг хаёлидан нима кечаётганини сендан яхшироқ билишни, Сонечка, менга қўявер...»

Лев Николаевич отнинг юзини силади. Дэлир саломлашган бўлиб, тилини чиқариб, аста ялаб қўйди.

— Ҳай-ҳай... Бунчалик эмас-да...

Олдинги оёқ тақаларини текширди-да, отбоқарни чақирди:

— Дэлирни тақачига обор, айт, тақасини олиб йилқилар тўдасига қўйиб юборсин.

Отнинг ёлини яна бир марта силади, қуруққина, аммо рисоладагидек ҳурматини жойига қўйиб хайрлашди, сўнгра қўйилиб келган ички ҳаяжонини аранг ютиб, оҳиста аста-аста босиб ўрмон томон юриб кетди.

Петербургда эса Распутин жон-жаҳди билан ҳокимиятга интиларди. Баъзи бировларнинг наздида ўтакетган фитначи ва муттаҳам, бошқаларнинг фикрича, ватан нажоткори ва пайғамбар ҳисобланган бу одам бутун Россия бўйлаб жазава қилди ва зўр иқтидор,

қатъият эгаси бўлганидан бевурд одамларнинг қалби-га йўл топа олган ва Петербургда пайдо бўлишига қадар беҳад довруқ солганди. Унинг таълимотидаги бош қондалардан бири, агар Распутин тарғиб қилаётган таълимот доирасига кирса, шундан иборат эдики, инсонлар қалби, эндиликда билиб туриб гуноҳ қилиш билан қайта покланиши керак эди. Аёлларни осон ром эта олар ва улар унинг тўшагидан турганлари заҳотиёқ ҳар бир чорраҳада ўзларининг покланганлари, соғайганлари ҳақида жар солардилар. Дуч келган ерда маънавий қайта туғилиш мўъжизаси ҳақида маъруза қиладиган Распутин революция арафаси момақалди-роқларидан ғулуга келган пойтахтни кўз остига олиб турар, иложи боричча подшо хонадонига яқинроқ бў-лишга ҳаракат қилар, бу борада подшо оила аъзолари, умуман, яқинлари, қадимдан мистицизмга мойил эканлигига, вақти келиб ундан ёрдам сўрашига комил ишонч қилганди ва мана ниҳоят ўша кутилган дақи-қалар келди, унинг истиқболига Қишки сарой дар-возалари ланг очилди.

Рус тахтининг вориси гемофилия—қон қотиши-нинг қийинлиги оқибатида қон тўхтамаслик дардидан азоб чекарди. Бир неча йилдан бери подшо ва унинг рафиқасининг тинчи йўқолган, ҳеч қандай табиб, ҳеч қандай дори-дармон болакай дардига кор қилмасди. Баъзи гапларга қараганда, аввалига шоҳ Распутин-нинг саройга кириб келишига қаршилик қилган, шунда қиролича Александра Фёдоровна тунда, мах-фий равишда ворис ётоқхонасига уни қўйган. Рас-путин болакай каравоти бошига келиб қулочини кенг ёзиб боланинг бошига кафтини қўйган ва мома-қалдиरोқдек гумбурлаган овози билан буйруқ бер-ган:

— Тур ўрнингдан, фарзанди қобил, сени туққан онангга кулиб боқ...

Қиролича дераза олдида тошдек қотиб тураркан, Распутин унга:

— Муштипар она, яқинроқ кел, фарзанди қоби-линг сенга кулиб боқди...— деган.

Болакай ҳақиқатан ҳам куларди, шундан сўнг ях-ши, қотиб ухлаган, кун сайин аҳволи яхшиланиб, под-шо қонининг қотиши яхшиланган; оқибатда бу Россия империясининг тақдирига таъсир қилган.

Шу кундан иборат давлатни на Давлат совети, на Дума, на министрлар совети ва на ҳатто подшо идора қиларди. Мамлакатнинг барча қонунлари, барча буйруқ, қарорларида Распутин қўли сезилиб турарди. У саройда куннинг истаган соати, кечаси, кундузи пайдо бўлар, барча масалалар муҳокамаси ва қарорида иштирок этар, бироқ камдан-кам тўғридан-тўғри аралашар, аммо ўзи тўқиган ҳикматларни тариқдек сочар, унинг ҳикматларини подшо ва унинг рафиқаси узоқ вақт бош қотириб таҳлил қилишар ва ҳар сафар янги, чуқур маъно топишаверарди...

Бир сафар қирол оиласида иш ташлаган Иваново ишчилари ҳақида гап очилганида, ўзгаларнинг фикр-мулоҳазаларини диққат билан эшитиб турган Распутин ҳорғин ва афсус-надомат билан:

— Графларга келганда омадингиз чопмади... Улардан бири — граф Витте ақлли, аммо бизга фойдаси йўқ томонда, — деди, — бошқа граф, Толстой эса ишонди, бироқ биз ишонган худога эмас...

Қиролича бу қотириб айтилган иборани сарой айлаиб тарқатиб чиқди, подшо эса ўша кунинёқ министрлар советининг раиси ҳам ички ишлар министри Столипинни мамлакатдаги ишлар тўғрисида ҳисобот-докладга чақиртирди. Столипин докладга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, қирол одатдан ташқари, бу каби ҳол камдан-кам учрарди, унинг гапини бўлиб сўраб қолди:

— Пётр Аркадьевич, Тула губерниясида қандай янги хабарлар бор?

Столипин тайёрлаб келган докладини жимгина варақлар, ўзича бу саволнинг тагида нима борикин, деб зўр бериб тахмин қиларди. Шундоққина ёнгинасида хуфия душманларидан бири, юзи тунд сарой комендант генерал Трепов, ундан нарида эса иссиққина чинни печь олдида қариб мункиллаб қолган генерал, канцелярия бошлиғи Рихтер турарди. Николой II деразадан кўз узмай турарди, Столипин гап нимадалигини аниқ билмай, гапни эҳтиёткорона узоқдан бошлади:

— Марказий губернияларимизда аҳвол...

Император тоқатсизлик билан бошқини жазвини қи-мирлатди:

— Мен марказий губернияларини сўраётганим йўқ.

Мен фақат биргина Тула губернияси ҳақида чақирдим.

— Губернаторнинг кечаги маълумотига қараганда, Туладаги аҳвол яқинда бўлиб ўтган деҳқонларнинг бош кўтаришларидан сўнг бир қадар осойишталини бормоқда...

— Аҳвол осойишталик касб этаётган экан, бўлма-са нега Чертковни юбордингиз?

Столипин энгил тин олди — гап бу ёқда экан! У кутилмаганда, қўққисдан бериладиган саволларни, аиниқса, бу каби саволлар подшо томонидан берилса хуш кўрмасди.

— Олий ҳазратлари, бундай тадбир қўллаганимизнинг боиси шуки, биз, толстойчилик ярим диний, ярим маорифчилик ҳаракати, бу ҳаракат бор-йўғи шу билан чегараланади, деб тахмин қилган эдик, ҳолбуки тобора сиёсий тус олиб бормоқда. Уша Чертков томонидан ҳали Англиялигидаёқ асос солинган «Эркин сўз» журнали у сондан-бу сонга бизга мақбул бўлмаган, яъни қамоқхоналардаги, штраф батальонларидаги турли қонун бузишлар ҳақида хабарлар босиб чиқармоқда...

Гап у истаганча мазмунда бўлмаётганидан подшо норози эди, шу боис, генерал Трепов томонга кўз қирини ташлаб сўради. Генерал ички сиёсат бўйича унинг ишончли кишиси эди.

— Дмитрий Фёдорович, бу масаладан хабарингиз борми?

— Ҳа, олий ҳазратлари.

— Қандай қонун бузиш ҳақида экан бу?

Трепов бир муддат сукут сақлаб, жавоб берди:

— Олий ҳазратлари, қамоқ ва штраф батальонларини газетада ёзишсин, деб жорий этишмаган.

— Ҳа. Бу ўз-ўзидан маълум нарса,— маъқуллади подшо.— Чертковнинг жўнатилишига мен ҳеч бир шубҳа қилаётганим йўқ. Мени граф Толстойнинг бу масалага қандай муносабатда бўлгани қизиқтиряпти. Шунин билмоқчи эдим.

Столипин чексиз азоб чекаётган одам қиёфасига кирди.

— Олий ҳазратлари, биз кутгандан кўра кўпроқ асабийлашди. У ҳатто адлия министри номига мактуб ёзиб, мени авахта қилинг, издошларимни эса у ердан

озод этинг, чунки сизга номаъқул барча хатти-ҳаракатлар манбаи менман, деб илтимос қилган.

Подшо қисқа ва заҳарханда кулгиси билан тиржайди.

— Ҳа, йўқ. Биздан жабрдийда номини ололмайди. Фетр шляпасини кийиб юраверсин. Ахир ўзига ярашармиш-ку шляпаси...

Бир чеккада турган ва гўё суҳбатга қўшилмаётган генерал Рихтер подшо столига яқин борди ва деди:

— Масаланинг бу тарзда ҳал этилиши, менимча, олий даражада доноликдир. Мен фақат бир нарсага, графиня Чертковага ачинаман... Унинг ёши бир жойга бориб қолган, уч рус императорига софдиллик билан хизмат қилган генерал эрининг ҳурмати...

Столипин асабий ва чуқур нафас олди — қаранг-а, бировлар Россияни қутқаради, бировлар эса уларнинг хизматларини суиистеъмом қилади!

— Бизни биринчи галда графиня Чертковага дард-кашлик эмас, балки мамлакат тақдири ташвишлантириши лозим. Гарчанд шахсан беҳад ҳурмат қилсамда, унинг ўғли Толстой таълимотини ташвиқот қилиб бизга келтираётган офат шу қадар катта ва хавфлики, шу вақтгача Ясная Полянага нисбатан биз қўллаётган чоралар, назаримда, буткул етарлимасдек кўрилади.

Николай яна бошини кескин қимирлатди:

— Шундай экан, сизнингча, етарли бўладиган чораларни қабул қилинг. Россияда бир вақтнинг ўзида иккита император ҳокимлик қилолмайди. Менимча, сиз бу масалада мен билан баҳслашиб ўтирмасангиз керак...

Столипин ўзига қандай ваколатлар берилганини тўла англаб ёзилиб кулди ва деди:

— Йўқ, олий ҳазратлари...

Трепов салобатли ва тантанали овозда:

— Йўқ, ҳукмдор, — деди.

Фақат Рихтер ҳеч нарса демай маъқул ишорасини билдириб, биргина бош эгиш билан кифояланди, турган гапки, бу сезилмасдан қолмаслиги мумкин эмасди. Подшо хонасига кириб кетишдан олдин унга гап қотди:

— Кекса графиняга келсак, маълум қилингки, ўглининг Тула губерниясидан чиқариб юбориш ҳақда-

ги қароримизни графиня у ерда яшаб тургунича тўхта-
тиб туришини буюрамиз.

Масаланинг бу қадар тус олишидан бирмунча
ташвишланган Трепов ўзича минғирлади:

— Олий ҳазратларининг гапларини иккита қилиш-
га журъат этолмайман, аммо шахсан мен...

— Қўйинг, соф ҳаводан нафас олсин,— деди под-
шо.— Боз устига, менга айтишларича, графиня Толс-
тойни хуш кўрмасмиш, шундай экан, салтанатимиз
фойдасига тер тўксин...

Тор доирадаги холи суҳбат тугаши олдидан Столи-
пин кўп вақтдан бери режалаб ақл тарозисида ўлчаб
юрган гапини айтди:

— Олий ҳазратлари. Бу масалада мени ташвиш-
лантираётган бирдан-бир нарса биз сабабчилигимиз
оқибатида, албатта, Толстойнинг ҳаддан зиёд шуҳрат
қозонишидир. Эшитган одамни ҳайратга соладиган
ган эшитдим: Толстой ва революция. Газета саҳифала-
рида ҳам яна икки мавзу: Толстой ва деҳқонлар.
Олий зот киборлар хонадонида ҳам икки мавзу: Толс-
той ва православ черкови. Наҳотки рус ҳаёти шу қа-
дар қашшоқлашиб қолди, наҳотки рус қалби шу қадар
майдалашиб, икир-чикирларга тўлиб кетди, наҳотки
ватанимиз биргина Туладан келган хабарлар биланги-
на яшайди! Мабодо шундай эрса, пойтахтимизни бир
карра силкитиш, ватандошларимиз кўзига дунё уфқи-
ни кенгайтириш бизнинг вазифамиз эмасмикан! Бир
вақт-чи, хайрли даврларда бўлгани каби нега энди,
мисол учун кузда ҳақиқий шоҳона ов уюштирмай-
миз?!

Хона эшигида қабза ўрнини ўтовчи бронзадан
қуйилган йўлбарс бошчасини ушлаган подшо заҳар-
хандалик билан дейди:

— Қўнғир тулкилар овини назарда тутаётган бўл-
сангиз, мен бу шайтонлар ортидан қувишни ёқтирмай-
ман...

— Қўнғир тулкилар ҳақида гап йўқ!— хитоб қил-
ди Столипин.— Нақ бўрилар устига юришнинг вақти-
ку!

— Бўрилар — бу тамомила бошқа гап,— гап қот-
ди подшо хаёлчан. Сўнг генерал Трепов томон ўгрилиб
деди:— Дмитрий Фёдорович, бу хусусда сарой овчиси
билан гаплашиб қўйинг...

Гарчанд у буни юмшоқ, ҳорғинлик билан айтган бўлса-да, юзи дарҳол қизғиш тус олди, кўзларида ёввойилик порлаб кетди — подшони гоҳида калака қилишни ёқтирган маъшуқасини охири бир кун унинг ётоқхонасидан тунда қийма-қийма қилинган ҳолда олиб чиқиб кетганларини аслзодалар даврасида бекордан-бекорга пичирлаб гапиришмасди.

Петербургда ўша кунидёқ подшонинг кузги овига тайёргарлик кўрила бошланди. Столипинга келсак, ҳаддан зиёд мамнун бўлиб, Қишки саройдаги эҳтиётдаги корпусда жойлашган қароргоҳга қайтиб, шу заҳотиёқ махфий полициянинг юқори мансабдаги вакиллари кенгашини чақирди ва узоқ, қарийб ярим тунгача қароргоҳида чироқ ўчмади.

Кенгаш тугади, аммо ҳокимиятнинг телеграф маркази жойлашган биринчи қаватидаги чироқ яна аллавақтгача ёниб турди. Россиянинг тўрт тарафига яна 45 436—11 786—76 8923 — шу йўсин ва шунга ўхшаш рақамлардан иборат махфий кўрсатмалар устунни жўнатилди.

Бу пайт қари бўри чангалзор ва сийрак ўрмон оралаб шимол томон борарди. Дастлаб у тўғри йўл қолиб айланма йўлдан юрди, лекин тез орада чарчай бошладди ва бирдан: мадорим қуриб йўл устида ўлиб қолсам нима бўлади, дея йўлади. Ва у тўғри йўлдан юра бошлади. Кунлар совуқ, дарахт барглари шовуллаб тўкиларди, бу яхшилик келтирмаслигини у ҳис қилди. У кўпни кўрган қари бўри эди, ҳар сафар совуқ тушиши, сарғайган барглар тўкилиши билан бўриларни овлаш палласи бошланишини яхши биларди. Манзилга эртароқ, йилнинг бош ови бошланмасдан олдинроқ етиб бориш, яхши гала топиб қўшилиб олиш ва бу билан жон сақлаб қолиш — тақдирга чап бериш умидида ўзини тинчлантирар, аммо энди на куч, на вақт қолмаганди, у буни ҳам биларди.

Кеч кузги кенг ва кўримсиз, шипшийдам далалар оралаб ҳассага таянган ёлғиз чол борарди. Тўқсон ёшда юриш машаққатли, нафас сиқади, чолга йўл уфқида елиб бораётган йилқилар кўрингандай бўлади ва

негадир йилқини қадрдон толмас Дәлир бошлаб бораётгандай бўларди. Шунда Лев Николаевич ўзича ўйлайди: «Нарсалардан ўзимни тийдим, кўнгил уздим, аммо отда юришдан воз кечиш жуда қийин бўлди. Чекишни ташлашим қийин бўлди, лекин ўзимни мажбур қилгандим. Жинсий мойилликка чек қўйиш қийин бўлувди, бироқ кексалик ёрдам берди ва мен ўзимни бу хил истаклардан қарийб чегараладим, гоҳида мойиллик пайдо бўлади, бу нима эканлиги биргина худоба аён. Гўштли овқат емасликка ўзимни кўп йиллар давомида, гарчанд қийин бўлса ҳам ўргатдим, аммо елиб бораётган от ҳатто тушимга кириб чиқади, ўласанми, куясанми, от минишдан ўзимни тиёлмайман!»

Олдинда — тепалик ортида қишлоқ кўринди. Лев Николаевич тўхтади. Якка ўсган дарахт тагида ўтириб пича дамани олди, чақаларини чўнтақларига бўлиб чиқди, соқолини, мўйловини силаб, ўзини бир қадар тетик тутиб қишлоққа кириб келди. Қишлоқликлар, афтидан, уни узоқдан таниб, боёнга таъзим қилиш учун эшик тагига чиқиб туришарди. Лев Николаевич улар ҳурматига лойиқ эътибор, ҳурмат билан саломлашар ва ўзича ўйларди: «Оддий деҳқонлар қатори дунёдан кўз юмишни истайман — шовқин-суронсиз, дабдабасиз, худди қумга сингиб кетган сувдек».

Муюлишдан учинчи уй олдида саломга икки букилган аёлдан сўради:

— Менга қара, азизим, бу Курносенкова деганлари қаерда яшайди?

— Шу ерда, жаноб олийлари. Курносенковалар биз бўламыз.

— Менинг қизим сенга қарашиб турардими?

— Худди шундай, ҳазратлари.

Лев Николаевич чўнтагига ўл солиб олдиндан тайёрлаб қўйган пулларини олди.

— У ишлар билан банд, ўзи келолмади, манави пулларни бериб қўйишни мендан илтимос қилганди.

Аёл икки бармоғи билан пулни ушлаб турар, гўё пулни олиш, олмасликка қатъий бир қарорга келмагандек эди.

— Нима, эринг ётиб қолганми?

— Ҳа, бетоб.

— Қўлингдаги уч сўм. Сарф қилишга шошилма. Дастлаб рўзгоринга нима етишмайди, бафуржа ўйлаб

ол, доно кишилар билан маслаҳатлаш, ҳозирча нима заруру, нимага сабр қилиб турса бўлади, бирма-бир ўйлаб ол.

— Миннатдормиз, олий ҳазратлари.

Лев Николаевич савоб иш қилганидан, бурчини адо этганидан кўнгли тоғдек кўтарилиб йўлида давом этди, бироқ кейинги кулба эшигига яқинлашар-яқинлашмас эшик олдида турган кампир нақ унинг оёғига бош ургудек эгилганидан у бир қадар таажжубга тушиб тўхтади:

— Қим бўласан?

— Боён, Курносенковаман. Курносенков оиласи.

— Курносенкова дейсанми? Мен ҳозиргина Курносенковаларга садақа қилдим-ку!

— Йўқ, у Курносенковалар эмас. У Федоткина бўлади.

Лев Николаевич шу заҳотиёқ изига қайтди. Дастлаб пешвоз чиққан хотин пулни ушлаганича эшик тагида ҳамон қаққайиб турарди.

— Нега менга ёлгон гапирдинг?

— Алдаганим йўқ, ҳазратлари. Сиз, эрингинг тоби йўқми, дея сўрадингиз. Мен ҳа, шундай, тоби йўқ, дедим. Инонмасангиз уйга кириб ўз кўзингиз билан кўриб чиқишингиз мумкин. Бечоранинг тоби йўқ.

— Бироқ, сен Курносенкова эмасан-ку?

— Ҳа. Бу гапингиз тўғри. Буни айтолмадим, ҳазратлари, мени кечиринг. Рўзгоримиз ночор, кам-кўсти кўп.

— Эрингинг тоби йўқ бўлса, гап бундай... Курносенкова эмаслигингни мендан яшириб қилган гуноҳингни кечираман, бироқ барибир пулни қайтиб бер.

Аёл уч сўмни қайтиб берди. Лев Николаевич пулни ҳақиқий Курносенковага берди. Миннатдорчилик билдириш ниятида, аёл яна Лев Николаевич оёғига йиқилди, граф бу сафар чап берди. Йўлида давом этди, лекин навбатдаги кулба эшигида худди олдиндагисига ўхшаш кампир турар, у ҳам икки букилиб таъзим қиларди. У тўхтади, кампирга диққат билан узоқ тикилди.

— Нега бунчалик икки букилиб қолдинг? Бирон-бир дардга чалинганмисан?

— Қарилик, ҳазратлари.

Лев Николаевич унинг юз-кўзига тикилиб, узоқ кузатди.

— Менга қара, менинг ўрмонимга шох-шабба йиққан бориб турадиган ёшгина Маланьянинг ўзгинаси эмасмисан?

Кампиршо граф таниганидан олдинига хурсанд қувониб кетди, сўнгра уялиб қизарди ва ниҳоят паст овозда деди:

— Ҳа, менман. Ҳазратлари, унутмабсиз, раҳмат — бош-қош бўлиб турмушга узатгандингиз, уй қуриб бергандингиз.

— Ҳа, ўша вақтлар бу сингари ишларга қизиқиб юрардим... Бу атрофдагиларнинг кўпини узатиб, кўпига уй-жой қилиб бергандим. Сен кимга турмушга чиққан эдинг? Эрингнинг исми нимаиди?

— Курносенков, ҳазратлари.

— Хўш... унинг ҳам тоби йўқми?

— Беш йилча бўлди ўлиб кетганига.

Лев Николаевич чўнтагини узоқ кавлади ва ниҳоят бир неча танга олди.

— Мана бу сенга, қийналганингда бирор кунингга яратарсан, бўлар-бўлмасга сарфлама. Дастлаб бирор ҳафта ташлаб қўй, рўзгорингга зарур нарсалар бу вақт орасида бир-бири билан олишиб ва қай бири зарурроқ бўлиб кўндаланг турса...

— Эсингиздан чиқармай, ҳолимиздан хабар олиб турганингиз учун раҳмат, ҳазратлари, биз эса сизни ҳечам унутмаймиз, дуо қилганимиз қилган.

— Бас, бас, етар, ҳадеб бир гапни қайтаравера-санми...

Бу Курносенковаман деган кампирлар тез орада меъдасига тегди ва у қишлоқ этагига етмай туриб тор кўчага бурилди. Сўнг қишлоқдан чиққач, бедапояни кесиб ўтиб, катта йўлга чиқиб олди. Кенг, куз ёмғиридан анчайин шиббаланган йўлдан узоқ юрди ва пастда, шарти кетиб парти қолган, илиниб турган кўприк яқинида «ўша» эрталаб ташриф буюришган толстойчи сайёҳларга етиб олди. Энди улар, йўл чеккасида, кичкинагина ариқча ёқасида дам олиб ўтиришар, ноннинг куйган бўлақларини чулдираб оқиб тушаётган булоқ сувида ивיתיб тушлик қилишарди.

Лев Николаевич улар олдига борди. Тўрваларини титиб-кавлаб унга ноннинг куйган, қора бўлагини олиб

беришди ва Толстой нон чайнашда бошқалардан қо-
лишмаслик учун нонни обдан ивитди. Кейин улар бир
муддат бирга, хотиржам гаплашиб боришди, аниқроғи,
кўпроқ Лев Николаевич гапирар, улар тинглашарди.
Қайсидир чорраҳада ажралишди ва Толстой яна бир
ўзи йўлга тушди.

Унинг қадам ташлашидан чарчаганлиги, бу сайр
оғирлик қилаётганлиги кўриниб турар, лекин иккила-
нишни табиатан жини ёқтирмайди, неки ўйлаган бўл-
са, охирига етказиши керак ва у ҳамон илгарилар, от
туёқлари хаёл дарёсидан олиб чиқмаганида у шу каби
ўз ўйлари билан кетаверарди. Икки отлиқ йўлни эгал-
лаб тўғри у томонга бостириб келишарди. Пиёда от-
лиққа йўл бериши керак, бу қадим-қадимдан маълум,
аммо бу сафар пиёда келувчи Толстой эди ва Толстой-
нинг йўл бўшатгиси йўқ эди. У кексайиб қолган, чар-
чаган эди, граф эди. Қолаверса, Толстой эди, шу-
нинг ўзи сайрга чиққан икки олифтага йўл бўшатмас-
ликка арзир эди. У ҳеч бир пинагини бузмай одимлай-
верди, ниҳоят отлар икки томонга бош буриб қо-
лишди.

Отлар нари кетиб, туёқ овози бир оз тингач, у ор-
қага ўгрилмай ўйлади: «Рус помещиқининг бефаро-
сатлиги қанчалик! Толстойга йўл бўшатиш кераклиги-
ни ҳатто от тушунади, у бўлса тушунмайди!»

Ўша куни унга анчагина айланиб юришликка тўғ-
ри келди. Доимо бир вақтлардаги, биргина ўзи биладиган,
четда қолиб кетган йўллардан юриш унинг та-
биатидаги нозик томони эди. У ўзича ҳамон тўғри
йўлдан юряпман, дея таъкидлар, ҳақиқатда эса айлан-
ма йўлдан юраётгани ва у энди толиққан, мадорсиз-
ланиб аранг оёқ кўтариб босарди.

Қандайдир мужик аравага чиқинг, обориб қўяман,
деб қолди. Мужикдан бўлак аравада яна оёғини осил-
тирганича бақувват одам ўтирарди. Арава нотекис
йўлдан тарақлаб, силкиниб бораркан, Лев Николаевич
у билан суҳбатлашишга чоғланди:

— Афтидан, азизим, хизматингдан кўнглинг тўл-
майдиганга ўхшайди?

— На илож... Қўлимдан нима ҳам келарди?

— Қўлимдан нима ҳам келарди, деганинг нимаси?

Пешона тери тўкиб кун ўтказишинг мумкин бўлган
жойлар камми?

— Боён, нималар деяпсан! Хукуматдан бўлак ким менга ойига саккиз сўм маош беради?

Лев Николаевич анчагача жим борди, кейин ўйлади:

«Аслини олганда давлат идораси шу кўйи бино бўлади. Нар и борса, икки сўмга арзимайдиган одамга у ойига саккиз сўмдан тўлайди».

Муюлишдан ўтишгач, Толстой сакраб тушиб қолди ва яна бир ўзи юриб кетди. У қўлларини орқасига қилиб, чуқур ўйларга ғарқ бўлиб қулоғига тошга урилаётган нарсанинг тарақлаши эшитилгунча узоқ юрди. Пастда, дарахт сийрак ўсган дўнглик устида ишчилар йўл тузатишарди. Улар кўпчилик эдилар, ҳаммалиги юпун кийинган камбағал эдилар. Қўлқоп кийишмаган, қуруқ қўллари билан тошни даст кўтаришар, майдалашар ва зил ер текислагич билан йўл устини шиббалашарди. Лев Николаевич нарироқда бу оғир меҳнатга узоқ тикилди, кейин овоз чиқариб:

— Бунинг бари нимаси биландир Миср фиръавнлар даврини, бўлажак пирамидаларнинг тошларини ўз елкаларида ташиган ўша бечора қулларни эслатади,— деди.

У ишловчилар тепасига келмай наридан ўтиб кетса бўларди. Айланиб ўтадиган йўл бор эди, ҳамма пиёдалар, отличлар йўлнинг қурилаётган қисмини айланиб ўтишарди, аммо бундай қилишга Лев Николаевичнинг виждони йўл бермайди. У ўтакетган реалист эди, бутун умри давомида ҳақиқат кўзига, бу ҳақиқат қандай бўлмасин, нақ қорачиғига қарашга ўзини мажбур қилиб келарди.

Шундай қилиб, у айланма йўлни ташлаб, янги — ҳали яхши шиббалалмаган йўлдан юрди. Ишчилар, йўл қурувчилар ишни тўхтатишди, кейин ҳорғинлик билан таъзим қилишга тушишди. Толстой уларнинг қадоқ-қонталаш, латта-путта боғланган катта қўлларинигина кўрар, уни уч пудлик ер текислагичларнинг бўғиқ овози таъқиб қилиб борарди. У бирдан тўхтади ва бир умрга ўзини-ўзи текшириб — идрок этишга маҳкум этилгандек ўйлади: «Назаримда, мени нақ икки томонда саф тизилганлар орасида ўтказишаётгандай ва ҳар ким танамга тушириб қолишга шошилаётгандай, на сафнинг, на калтакнинг чеки кўринарди».

Бирдан у йўл қурувчилар орасида нафақат таъзим

қилган, балки унинг бу ерда пайдо бўлганини пайқамагандай бир чеккага чиқиб, оёқ кийимини қайта кия бошлаган бир одамни кўрди. Бу нарса Лев Николаевичнинг иззат-нафсига тегди. «Илгарилари барча мужиклар таъзим қилишга ошиқишар эди, эндиликда юзма-юз келишимиз биланоқ мен биринчи бўлиб таъзим қиламан, улар мабодо бош кийимларини олгудек бўлсалар оғир бир машаққат билан қиладилар бу ишни».

У бир чеккага чиқиб оёқ кийимини кияётган йўл ишчиси олдига борди, мункайиб ўтирди ва унинг юз тузилишига узоқ тикилди.

— Сен, анави куреневкалик, ҳали менинг Ясная Полянадаги мактабимда ўқиган Федотканинг ўзгинаси эмасмисан?

Мамнун бўлган Федотка, гарчанд энди бир пой этигини кийган бўлса-да, ўрнидан турди ва таъзим қилди.

— Худди ўзгинаси.

— Сенга нима бўлди, — танбеҳ берди Лев Николаевич, — болалигингда, эсимда бор, савол бериб бир оғиз жавоб олиш машаққат эди. Эндиликда улғайибсан ва ҳамон уятчанлигинг қолмабди-да?

Федотка кулди:

— Олий ҳазратлари, жудаям унчалик эмас. Яна бир вақтлардагидек тортинчоқ бўлишдан олдин, анчагача дадил юрдим, аммо ҳаёт деганлари дадилларни ёқтирмас экан. Тезда дамини қайтариб қўяркан.

Лев Николаевич ўйлади: «Ёдда сақлаб қолиш керак — ҳаёт дадилларнинг тезда дамини қайтариб қўяди. Яхши ва оддий қилиб айтилган».

— Саводни унутмадингми? Ўқиб, ёзиб турасанми?

— Унда-бунда забурни ўқиб тураман, ёзишга келсак, кўпдан бери қалам ушлаганим йўқ.

— Нега ундай бўлди?

— Ҳеч бир зарурати йўқ, кейин мен нима ҳам ёзардим...

Унинг сўзларидан афсус-надомат уфуриб турар, бироқ Лев Николаевич бу учрашувга гам-андух кўланка солишини истамасди.

— Мактабимизни яхши эслайсанми?

Федотка яна тиржайди.

— Нимасини айтасиз! Дарс, сўнг чанада мазза қи-

либ учардик. Яна дарс, сўнгра пишлоқ ердик. Яхши ўқиш эди.

— Модомики, миянга пишлоғу чана қолган экан, демак, яхши ўқиш эмас экан-да?

Федотка бу гапга қўшиллоқмасди.

— Йўқ, яхши ўқиш эди. Шунчаки кейинчалик бошимга тушганлар кўнгилга ёқадиган нарсалар эмасди, шундан бўлса керак, чанаю пишлоқларни кўпинча эслаб тураман.

Лев Николаевич олдида у ҳамон иккинчи оёғига кийим кийишга журъат этолмай ялангоёқ турар, Лев Николаевич бўлса, саксон икки ёшида унинг қарши-сида ўзга кимса ҳаётига буткул берилиб чўнқайиб ўтирарди.

— Уйга отланипсан шекилли?

— Ҳа, уйга.

— Намунча эрта? Ўртоқларинг ҳали ишлаяпти, сен отланиб олибсан.

— Борадиган манзилим уларникига қараганда узоқроқ.

— Нимаси узоқ экан? Ҳов ана, ўрмон орти — Куреневка кўриниб турибди. Чақирса эшитилади.

Федотка анчагача бошини қашиб туриб қолди, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига солди — оёқлари ҳам кулгили, ажабтовур — бирида пойабзал, иккинчиси яланг оёқ, ерга босиб турарди.

— Ўрмон ортида бўлса менга нима фойда, модомики саккиз чақирим йўлни айланиб боришим керак бўлса. Ўрмон оралаб ўтиладиган йўлдан юргизмай қўйишган.

— Ким қўймайди?

— Аҳмад, сизнинг қоровулингиз. Ёқа бўғишади зангар.

Бирмунча гарангсиз қолган Лев Николаевич:

— Хўш... қаттиқ ёқа бўғишадими? — дея сўради.

— Кимнинг пешонасига нима ёзилган. Менинг елкамдаги оғриқ бир ҳафта деганда босилди, қўшним Ермолай ҳалигача печка устида оҳ-воҳ қилиб ётибди...

Толстой бошига оғриқ турди, кўзлари ёшланди ва у юзини ўгириб олиб узоқ йўталди.

— Менга қара, Федот... Бугунчалик ўрмонни айланиб ўта қол, мен бугуноқ Софья Андреевнага айтиб кўраман...

Ниҳоят у сайрдан қайтиб келганида катта залда тушлик бошланаётганди. Меҳмонлар, хеш-ақраболар, танишлар бирин-сирин дастурхон атрофига ўтиришаётганди. Қувноқлик, идиш-товоқларнинг жаранги эшитилар, кимдир рояль чаларди.

Чарчаган, терлаганидан сочлари тепакалига ёпишган Лев Николаевич остонада пайдо бўлди ва теварак-атрофда бўлаётганларни узоқ кузатиб турди. Уни остонада кўриб барча бирин-сирин дамани ичига юта бошлади. Ўртага сукунат чўккач, ҳаяжондан энтикиб сўради:

— Соња, мен ҳаётлари бир қадар енгиллашсин, дея бизнинг мактабда саводини чиқарган одамларни нега ўрмонимизда калтаклашади?

Софья Андреевна унинг кайфияти бузуқ қайтиб келаётганини деразадан кўрганди: унга Лев Николаевичнинг ниманидир ойдинлаштириш учун топган вақти ва умуман, гапириш оҳанги ёқмади. Бу хабарга айтарли эътибор бермай у:

— Черкас яна бир бало қипти-да! Бу Аҳмад бошимга қанча ташвиш орттирди-я!— деди.

Бироқ Лев Николаевич унинг шунга ҳам ота гўри — қозихонами қабилидаги енгил жавобини қабул қилмади. У эшикда ҳорғин, асабий ва тошдан йўнилган каби қимир этмай турарди. У ўша оҳангда иккинчи маротаба:

— Йўқ, сен мени умуман тушунмадинг,— деди.— Мен сендан Аҳмад ким деб сўраётганим йўқ. Мен: нега ўрмонимизда менинг собиқ ўқувчиларимни калтаклашяпти, деб сўрадим?! Аҳмад деганинг ким ўзи, бизнинг уйимизга қаердан келиб қолди?

Эрининг қатъияти Софья Андреевнани сергаклантирди. Бу мулоқот тушлик дастурхони устидаги кайфиятни бузиб юбориши мумкин эди, ўзини билган ҳар бир уй бекаси қаторида буни у истамасди.

— Мен уни бултур, уездимизда мужиклар ўртасида норозилик ҳаракати бошланганида ёллагандим. Ўрмонимизни кесиб кетишмасин учун, яна бизни уйимиз билан бирга ёндириб юборишмасин, деб ёллагандим.

Йўқ, унинг гаплашадиган сиёқи йўқ эди, шунинг учун Лев Николаевич чиқиб кетди. У ювинди, кийими-

ни алмаштирди, сўнгра дастурхон тепасига келиб, ўз жойига ўтирди ва ўйлаётгандай қилиб аста деди:

— Мен ўз ўқувчимга қўл кўтаришдан кўра дарахтларни кестириб ташлашни, ўз уйим билан ёниб кетишни афзал кўрадим.

Бу Софья Андреевнанинг меъдасига тега бошлади.

— О, суҳбат учун яхши мавзу топибсан-ку! Улар бир-бирлари билан ёқалашишади ҳам, бир-бирларини майиб ҳам қилишади, буни қара-я, кимнидир хафа қилишибди.

Сўнгра тин олгач, бошқа оҳангда деди:

— Бу хабарнинг хайрли томони ҳам бор: жаҳлингни чиқарибди, томирларингга қон югурибди, мана энди нақ ёшариб ҳам кетибсан, кўзларинг чарақлайди. Шўрвадан бир қошиқми, икки қошиқ солайми?

Лев Николаевич бошини эгди, кўзларини юмди ва ичида чўқинди: «Ё парвардигор, ёлвораман ва илтижо қилиб банданга беришинг мумкин бўлган энг катта сабр-тоқатни сендан сўрайман...»

Эманзор тугаб, қарағайзор бошланди. Учи кўм-кўк, саллали танаси шир яланғоч. Нақ кемабоп баланд ўсган ўрмон бир неча чақирим теварак-атрофдан яққол кўриниб турарди. Бўри ҳамон тинмай илгариларди. Энди куппа-кундузи ўрмоннинг очиқ ерларидан юриб борар, ёлғизоёқ йўл чиқиб қолса энди ҳеч ким, ҳеч нарсадан ўзини четга олмай, эҳтиёткорлик қилмай, юраверарди. Бир вақтлар уни асраб келган табиий туйғу — инстинкт энди тўпорилашган, бирон нарсадан эҳтиёт бўлишнинг кераги йўқ. Чунки оқибат уни фақат бир нарса кутади.

У қари, доно бўри эди ва ўз йўлидан юриб борарди. Унинг вужудида яшаши учун яна қисман куч ва ҳаётга нисбатан софдиллик қолган эдики, ана шу софдиллик дастлаб шу кучни буткул сарф қилишни талаб этар, шундан сўнггина тақдирга тан беришни тақозо этарди. Шу боис, у тинмай юриб борар, куч қаёқдан келаётганига ўзи ҳайрон бўларди. Афтидан, она бўри унга оғир кунларингда асқатади, деб бу кучни берган, мана, қанча юрмасин, оғир кунлар девор бўлиб олдида турар, куч-қуввати эса ҳамон битмасди...

Тушлик ҳаддан зиёд чўзилди, нақ чой маҳалига етиб борди, ундан сўнг кечки овқат вақти бўлди, Яс-

ная Полянадаги уйнинг иккинчи қаватида шўх, қувноқ шовқин тинмасди. Бу Толстойлар хонадони учун одатдан ташқари, анъанавий тартибларга зид эди. Бир неча ҳафта давом этган орани очиқ қилиб гаплашмаслик, узуқ-юлуқ тушунтиришлар, жон аччиғидаги айтишувлар, уйқусиз туллардан сўнг кутилмаганда бирдан барҳам топди. Толстойлар оиласининг дўсти, паниночи Гольденвейзер келди, болалари, набиралари келишди. Янги чеҳралар, янгидан-янги тафсилотлар, янги гап-сўз, суҳбатлар — Ясная Полянадаги хонадонга сарин шабада ёриб кирди.

Бунга биргина Лев Николаевич қўшилмас, четда эди. Тушликдан сўнг дарҳол дам олишга ўтди, озгина мизғиб олди, кейин ўзини бир қадар ёмон ҳис қилиб, меҳмонлардан Маковицкий орқали узр сўради ва ўз хонасида қолди. Бронзадан ясалган кичкина шамдонда шам ёнар, қоғоз, перо тайёрлаб қўйилган, бироқ иш юришмасди. Лев Николаевич оёғини қалин жун рўмол билан ўраб олганича бошини орқага ташлаб креслода ўтирар ва кутарди. У биринчи жумла туғилишини, ижод учун зарур бўлган ўша калит, ўша оҳангдошлик, ўша керакли мақомни узоқ ва тоқат билан кутар, лекин кейинги йиллар, қарилик таъсирими бу, биринчи жумла ҳадеганда келавермас, гоҳида куни билан кутар, куни беҳуда ўтарди. Кўзлари юмуқ ўтирганича Лев Николаевич кундаликка ҳар оқшом ёзиб борадиган одат қилсам яхши эмасми, деб ўйларди. Барибир иш юришмаяпти. Тўсатдан унинг қулоғи тагида ўзининг овози эшитилди, ҳозирги кексаликдаги эмас, балки «Уруш ва тинчлик» вақтидаги жаранлаган, кескин овози эшитилди.

— Минг тўққиз юз ўнинчи йил. Июлнинг йигирма иккинчи кунда, мен, қуйида имзо чекувчи, граф Лев Николаевич Толстой, ақли ҳушим ўзимда, хотирам жойида, мабодо қазо қилгудек бўлсам, қуйидаги фармойишни ёзпман: барча адабий асарларим, қачонлардан шу кунларгача ёзилган ва кўз юмгунимгача ёзилажак, нашр этилган ва нашр этилмаган, бадийми, бошқалари ҳам, тугалланган ва тугалланмаган, драматик ва бошқа шаклдаги, таржималар, қайта ўзгартишлар, кундалик дафтарлар, шахсий мактублар, алоҳида фикр ва қайд — хуллас, жон таслим қилгунимга қадар нимаики ёзган бўлсам, ҳеч бир мус-

тасносиз, қаерда бўлишидан қатъи назар, кимда сақланмасин, қўлёммами, босма ҳолдами... ўлимимдан сўнг бирон кимсанинг шахсий мулкига айланмай, балки ким истаса бадалсиз қайта нашр эттираверсин..

Шам тугаб борар, оппоқ қоғозга томчилар тўкилар, ёйиларди. Лев Николаевич кўзини юмганича креслода ўтирар, ғайрат-шижоат билан муваффақиятли ишлаётган пайтидагидек чеҳрасидан нур ёйиларди. У бу сўзларни қоғозга туширмайди, аммо ўзини енгил сезаётганини ҳис қилади, чунки улар мустақил, аниқ, равон шакл олган, демак, яшайди. Ун йил бадалида бош қотирган қарорига ниҳоят нуқта қўйди, шу оқшом бир тўхтамга келди ва кўнгли шунчалик беҳудуд ором оғушида эдики, вужудини қоплаган бу буюк роҳатни ҳуркитиб юборишдан чўчиб қимирлашдан қўрқарди.

Софья Андреевна иккинчи қаватда тўнғич қизи билан тўрт қўл бўлиб музика чаларди. У кўпдан бери фортепьяно яқинига йўламасди, лекин тўрт қўл бўлиб чалишни ёқтирарди. Музикага берилиб кетган эрсанда, лекин Лев Николаевич хонасидан бир дам хаёлини узмас, кўз-қулоқ бўлиб ўтирарди. У бирдан қотиб қолди. Машғулот сира-сира юришмади ва у ўрнидан турди, аста юриб хонадан чиқди, эшикни тақиллатмай Лев Николаевич хонасига кирди. У эшикка орқа ўгириб ўтирарди. Софья Андреевна унинг ёнидан ўтиб, юзини кўриниш учун тўғри дераза тагига борди ва бу ёруғ, руҳланган чеҳра уни даҳшатга солди. У билан қирқ саккиз йил яшади ва бунинг нима эканлигини биларди. Унинг қаршисига тиз чўкди ва:

— Лёвочка, ақли ҳушинг жойидами? — деди, — Чертковнинг жинлари сенинг бош-кўзингни айлантирди, оиланга, оилангни кўзингга ёмон қилиб кўрсатиб қўйди. Мен пойтахтдан психиаторни чақираман ва саксон икки ёшли чол бу каби муҳим, жиддий қарорларни қабул қила олмаслигини исботлайман...

Лев Николаевич лом-мим демади. У ҳатто кўзини очмади, Софья Андреевнанинг хонада эканлигини гўё мутлақо сезмади, у бўлса, хонага кирганимни сезиб қолар, деган умидда тураверди, ташвишланган меҳмонлар тарқай бошлашди. Софья Андреевна хонасига чиқиб кетди. Меҳмонлар тарқади. Ясная Полянадаги уй чироқлари аста-секин ўча бошлади, тиланчи Фадей

ниҳоят харракка етиб олиб, қўнғироқ чилвирини тортмоқчи бўлганида, уй зимистон қўйнида, қўнғироқ эса мито билан ўраб ташланган ҳолда осилиб турарди.

— Аттанг!.. Мен бўлсам у билан руҳ ҳақида гап-лашмоқчи эдим.

У ҳам харракда ётиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Софья Андреевна уйқу дорисидан кўпроқ ичиб олди ва шу заҳотиёқ уйқуга кетди. Меҳмонлар ҳам ухлашди. Биргина Лев Николаевич ҳамон креслода ўтирар ва ўша узоқдаги, кучли ва мардонавор балоғат ёшидаги овози бурро янграрди:

— Яна энг асосийси, узоқ ва яқинларимдан ўлимимдан сўнг мени мақтамасликларини илтимос қиламан. Гарчанд шундай қилишларини билсам-да, чунки тириклигимда буни жуда ёмон тарзда қилишарди. Мени мақташнинг кераги йўқ, мабодо менинг битикларим билан шуғулланишмоқчи бўлишса, бутун борлигимни сингдириб юборган ва ўзим эмас, балки руҳим тилга кириб қоғозга туширган ерларнинг мағзини чақишни илтимос қиламан. Шахсий интилишлар оқибати мен кўпинча шунчалик айниб юрардимки, ҳақиқат нури менинг нодонлигим туфайли хиралашарди, шундай бўлса ҳам олий ҳақиқат вужудимга кирар, менинг руҳим унга шакл берар ва бу ҳаётимдаги бахтли дақиқалар эди.

Ички ишлар министри хонасида бўлажак подшо овининг режаси тузиляпти. Саройнинг бош овчиси, пиёда қўшинлар генерали Забегин деворга осиклик карта олдида ўзини кўз-кўз қилиб тураркан:

— Мени шимол буткул қизиқтирмайди, — деди. — Шимолий қисм тик жарликдан иборат, пастда эса бўрилар хушламайдиган сув тўлиб оқадиган дарёча бер. Бундан равшанким, бир томон ёпиқ экан, подшо ва энг жўн усул қолади — ҳалқа! Дарёча томон ҳалқани торайтириб борамиз, ўзимиз эса қиялик яқинида жойлашиб, ўлжани ўша ерда кутиб оламиз.

Министр ёрдамчиси, генерал Курлов сўради:

— Бу қадар катта ҳалқа учун шунча одамни қаердан йиғиб келасиз?

Забегин кулимсиради.

— Биз учун бунинг ҳеч бир қийинчилиги йўқ. Айни шу паллада пиёдаларнинг икки полки машғулот

Ўтказяпти. Николай Гавриловичдан ёқимли ишни фойдали иш билан қўшиб ўтказишни илтимос қиламиз.

Столипин қуруқ лабининг учуда кулди ва сўради:

— Таажжуб, кимни ким томонга ҳайдадингиз — бўриларни пидедаларгами ёки полкни бўрилар тўпланадиган ергами?

— Гап бундай, — деди Забегин, у табиатан сўз ўйинига уста, жаҳлдор чол эди, — ҳамма нарсада шахсан иштирок этиш шарт эмас. Ҳаётда фикрнинг бир ердан чиқиб қолиш қоллари кўп учраб туради, шундай бўлгач, бизнинг вазифамиз уларни илғаб олиш ва фурсат кутиб туришдан иборатдир.

Петербургда тўрт томонга яна рақамлар устуниси учади, ҳар бир рақам бу буйруқ, буйруқлар эса муҳокама қилинмайди.

Ора-сира ёмғир томчилаб турган, шамолли ва аёзли тун. Ана шу совуқда, ана шу намгарчиликда аскарлар бўлажак ов музофотини саф тизганча жимгина ўраб боришмоқда. Тантанали ва шахдам юриб боришяпти. Назарларида жанг марраларига чиқиб боришяётгандай, гўё уларни қаттол душманлари кутиб турибди-ю, бу жангда дунё тақдири ҳал бўладигандай.

Бўри бу орада уларга яқин ерда ётар, эман пўстлогини ғажирди. Нега бундай қияпти, билиш қийин эди. Балки бу тирик мавжудот ўзи каби бошқа мавжудот билан мулоқотда бўладиган одатдир. Балки у сўнгги олишув олдидан тишини қайраб олишни хаёл қилгандир. Балки ёшликда ўзини кўрсатиш учун эман пўстлогини ғажиганини эслагандир. Ўша аччиқроқ таъм шу вақтгача оғзида қолган, эндиликда, қариганида яна унга духоб келганди. У ўтирар ва болалигини, ўтмишини кемирар, қон чиққунча, ҳолдан тойгунча ғажиди ва пўстлоқ қарийб қипиққа айланганида ўрнидан турди ва енгил тортиб шимол томон юра кетди. Энди хотиралар уни қийнамасди. Энди, келажакдаги каби ўтмишда ҳам биргина бўшлиқ қолганди.

Эртаси куни эрталаб сайр пайти ўрмонда Лев Николаевич ниҳоят машҳур васиятномасига имзо чекди. Софья Андреевна кечқурун ичган уйқу дорисидан

эрталаб алламаҳалгача ухлаб ётди, кейин туриб уй ишлари билан банд бўлди, аммо нохуш хаёллар кўнглини гаш қилаверди. Лев Николаевич тамаддидан сўнг айвонда Булгаков билан биргаликда янгигина келган хат-хабар, қоғозларни кўздан кечира бошлади, доктор Маковицкий шу ернинг ўзида, Словакиядан обуна бўлиб оладиган газеталарини ўқишга шўнғиб кетди, у газеталарни ватанини соғинган кимса янглиғ сўнги ҳарфигача нақ кўзига суртгудек ўқиб чиқарди.

Лев Николаевичнинг хаёли ҳалигина имзо чеккан ҳужжатида, хатларни қўлдан ўтказаркан, бошқа нарса ҳақида ўйлади, қайсидир мактубни ўқишдан бош кўтариб, Булгаковдан сўради:

— Валентин Фёдорович, азизим, сиз университет курсини яқинда тугатдингиз. «Двадцать» «д» билан ёзиладими ёки «т» биланми?

— «Д» билан.

— Буни қаранг-а?! Мен «т» билан ёзибман.

Қонуншуносликдан бирмунча маълумоти бор Маковицкий газетадан бир сония бош кўтариб:

— Расмий ҳужжатлар, боз устига, васиятномалар ҳеч қандай тузатишсиз ёзилади, — деди.

— Мен тўғриламайман ҳам. Чол устига-устак саводсиз экан, деб ўйлай қолишсин, майли.

Кўчадан кўнғроқ овози эшитилди, бу жарангланган овоздан азбаройи қийналган Лев Николаевич илтимос қилди:

— Душан Петрович, азизим, менга озгина майда бериб туролмайсизми? Неча йилдирки, ёнимда пул олиб юрмайман, аммо қарзларимни тўлаб қўйишларини айтиб қўяман.

— Худо сақласин, Лев Николаевич, нималар деяпсиз? Мен, бу Фадей деганлари сиздан кун сайин ўн тийин олавериб ичкиликка муккасидан кетиб қолади, деган хаёлдаман.

Лев Николаевич таажжубланиб кулди.

— Унинг кўнғироқ чалишини ҳазм қилолмайман. Унинг чалишида алоҳида, ўзига хос усул бор, қулоғимга чалинса бас, мени нақ гижимлаётгандай бўлади...

Маковицкийдан майда олгач, у ташқари чиқди — кўнғироқ овози шу заҳотиёқ тинди, сўнг қайтиб келгач, у яна хатларни ўқишга тутинди. Давра фақат

эркаклардан иборат бўлганидан ўзларини аъло даражада ҳис қилишар, шу боис, гап-сўзсиз кечаётган бу мулоқотнинг узоққа чўзилишини иштарди. Дамбадам тўкилаётган барглар орасидан айвонга кузги қуёш нури тушиб қолар, Лев Николаевич уялинқираб, ўзининг тўқима креслоси билан чолларга хос ҳаракат-ла қуёш нури тушган жойига кўчиб ўтирарди.

— Мана,— деди Булгаков хийла сукунатдан кейин,— ношир Ситин «Круг чтения» корректурасидаги ўзгартишларни тезроқ тугатиб беришни ва уни босма-хонага иложи борича тезроқ жўнатишни учинчи мартаба сўраяпти...

— Тезроқ бўлиши мумкин эмас,— деди Лев Николаевич,— мен шундай ҳам кунига оз-оздан ишляяман. Бундан тезроқ мумкин эмас.

Ситиннинг мактубини олиб, у ер-бу еридан ўқиб чиқди.

— Танбаллик—бу ҳар қандай илмат келиб чиқадиган манба дейишади, бу тўғри гап, аммо ҳаддан зиёд шошмашошарлик кони зиён эканлигини ҳеч ким гапирмайди; балки ҳатто шошмашошарлик инсон учун танбалликдан ортиқ фалокатлидир. Мен Пётр I ҳақида роман бошлагандим, кейинчалик йиғиштириб қўйдим. Фақатгина бошланишини ёзиб қўйдим, бирдан-бир маъқул бўлган нарса ўша ерда подшонинг кўп ёвузликларини тушунтирганим, таҳлил қилганим бўлди. Уни шошмашошарлик тамом қилди—министрларни қабул қилиш, кема қуришлар, маъшуқалар билан айши ишратлар, тўп қуйишлар, Петроградни бино қилиш, этик тикиш — бу ишдан Буюк Пётргина эмас, ҳар қанақа одамнинг мияси айниб кетади...

Доктор Маковицкий бир бурчакда ўтирганича унинг фикрларини тез-тез ёзиб борарди, Лев Николаевичнинг унга кўзи тушиб, олдинига хижолат чекди, кейин докторнинг ёзувлари думи юлинган бўлиб қолмаслиги учунгина фикрини давом эттирди:

— Ҳар бир катта ёшдаги одам имкониятлари ва талаб, эҳтиёжлари доирасида мутаносиблашган ҳаракатга эга ва уни бу маромдан чиқариш керак эмас, чунки уни ҳамиша шошилтириб ва ҳа, бўл, ҳа, бўл дейилаверса, у кўп нарса қилиш у ёқда турсин, олдин қўлидан келган ишни ҳам қилолмайди.

Ёш ва бирмунча содда Булгаков сўради:

— Буларнинг ҳаммасини Ситинга ёзиб юборайми?
— Йўқ, нима кераги бор, Ситин мени шошилти-
раверсин, бу унинг иши, бунинг унга қизиғи бор, мен
эсам шошилмайман...

Маковицкий ёзишдан тўхтади.

— Қизиққанам учун кечирасиз, Лев Николаевич,
аммо Буюк Пётр ҳақидаги романингизни нима учун
ёзмаганингизни жуда билгим келяпти?

Толстой бармоқлари билан соқолини таради, кейин
силади:

— У роман анча вақтгача ёзилавермай қийнади.
Пётр давридан кейин ҳаётимизда жуда кўп нарсалар
ўзгариб кетганлигидан, чамаси—ҳатто рус тили ўзга-
риб кетди, сирасини айтганда, ҳаддан зиёд даражада,
мен ёзаётган нарсаларимда ҳақиқат ва тўғрилиқни
ҳаммадан устун кўрадиган ёзувчилар тоифасига кира-
ман...

Яна хатлар шитирлайди, Лев Николаевич нуроний
юзини кузги қуёш нурларига тутайди, учаловлари ай-
вонда роҳатланиб ўтиришади.

Бу вақт Софья Андреевна иккинчи қаватда, ўз
хонасида қора шойидан кенг кўйлак—Лев Николае-
вичга кафтан бичди. Яқин кунларда уларнинг тўйи
бўлиб ўтганига қирқ саккиз йил тўлади ва унга совға
тайёрлаётганди, ўз қўлинг билан тиккан кафтан
ортиқ яна қандай совға бўлиши мумкин, боз устига,
Лев Николаевич байрамларда киядиган ўша кафтани
эскириб қолди.

Бичишни тугатиб, у керакли ерларига белги қўйиб
чиқа бошлади, иш устида, негадир, биринчи маротаба
оғироеқлигида Лев Николаевичга тикиб берган кафта-
ни ёдига тушди, ўшанда у кўнгилдагидек чиқмаганди,
шундай бўлса ҳам Лев Николаевич уни ранжитмас-
лик учун тикувчилик маҳоратини кўкларга кўтариб
мақтаган ва ҳамиша меҳмонлар олдига кийиб чиқар-
ди. Шу кўйи ўзи тиккан сон-саноқсиз кафтанлар яна
хотирасида қалқиди, кейин шалоқ машинасида тик-
кан кенг ва тор юбкача, тугмасиз кўйлакча, пешбанд-
чалар уюмини бир йўла эслади, шуларни назарда

тутилса бадавлат боён хонимми ёки қоғоздагиларни оққа кўчирувчими, ёки Москва чеккасидаги камбагал тикувчими — аниқ айтиш мушкул эди...

Эҳ, агар у ўша Зингер машинасини гувиллатиб кийим тиккан узун тунлари бир кун келиб унинг кафтанларига, қўлёмаларни оққа кўчиришига, муҳаббатига зор бўлмай қолишларини билганидами, ҳатто болалар ғамини еб, чурқ этиб оғиз очса, унинг нима дейишини билмай туриб «йўқ», дейишга тайёр ҳолда таҳқирловчи сукунат билан жавоб беришини билганидами...

Эндигина бичилган матога кўз ёшлари дастлаб ора-сира, кейин қуйилиб тома бошлади ва Софья Андреевна матони тезгина йиғиштириб олди ва бошини қўллари билан аламли чангаллаб ўкраб йиғлай бошлади. Бу дард, бу аламда, бу ғам-гуссада у қаердадир узоқдан Лев Николаевичнинг овозини эшитиб қолди. Лев Николаевич уни чақирарди. Ва у кекса аскардек, энг садоқатли хизматкордек, шу заҳотиёқ юзини артди, уст-бошини тўғрилади. Ёши имкон берган даражада тез юриб пиллапоядан пастга тушди, айвонга ўтди ва мулойимлик билан сўради:

— Лёвочка, чақирдингми?

Лев Николаевич мушкул аҳволда эди. У умри давомида ҳамisha мулойим сўздан эриб кетарди, ҳозир эса ўзини қўлга олиш керак эди. Васиятномага имзо чекиш узоқ йиллар давомидаги мулоҳазалар маҳсули эди, ҳаётидаги бутун бир даврнинг якуни эди ва ҳозир ийиб кетса борми—ҳамма-ҳаммаси чиппакка чиқиши мумкин эди.

— Йўқ,— деди у хатлардан кўзини олмай, қуруққина қилиб. Улар мана бир неча кундирки, бир-бирларига нисбатан тўнларини тескари кийишган, жанжаллашиш ҳолатида эдилар, унга бу ҳолат шу зайлда гапириш ҳуқуқини берарди. Бироқ бечора Софья Андреевна, ярашишни кутарди, ярашиш учун чақиринди, деб ўйлаганди, эндиликда нақ тигдек ботувчи ачиқ «йўқ»ни эшитди. У энтика-энтика бир-икки ютинди, ўгрилдию чиқиб кетди. Лекин унинг келиб-кетиши билан пайдо бўлган қандайдир зил, асабий ҳолат ҳамон давом этарди. Бу ҳолатни орадан бир қадар кўтариб ташлаш учун Булгаков:

— Душан Петрович, словак газеталарида нима янгиликлар бор? — дея сўради.

Маковицкийнинг бу сафар ўз матбуотидан кўнгли тўлмайдиган турувди.

— Қанақа янгилик бўларди — нуқул фитна, нуқул ғаразгўйлик... Қўшниларимиз ҳамон тинчлик ҳақида гапиришади, ўзлари эса уруш ҳақида ўйлашади...

— Ҳа, айтгандай, «Уруш ва тинчлик» ҳақида. Ҳуқуқи Ростовлар сўзида уруғ биринчи унлигами, иккинчисига тушади — ёзиб юборишимизни сўраяпти, — дея сўради Булгаков.

Лев Николаевич ўта жиддийлик билан жавоб берди:

— Иккинчисига. Албатта ёзиб юборинг. Инсонда масалага аниқ қизиқиш бўлишини жуда яхши кўраман — бу инсоннинг жиддийлигини билдирувчи биринчи белги.

Александра Львовна бир уюм корректура кўтариб жимгина кириб келди.

— Бир дақиқага кирдим, халақит бермайманми? Лев Николаевич илжайди.

— Саша, азизим, сен бирон кимсага халақит бера олармидинг?

— Мени мақташнинг кераги йўқ, акс ҳолда мақтовдан одамнинг бузилиши ҳеч гап эмас... Яна ўша қарши «Э-ҳушингизни йиғинг...» номли мақолани олиб кирдим. Владимир Григорьевичнинг фикрича, композицияси яхши эмиш, мақсда кўпгина бобларга бўлинган, лекин ҳар ҳолда ҳар бобга алоҳида эпиграфлар қўйилиши мақсадга мувофиқмиш. Унинг фикрича, эпиграфларни тўплаб мақола бошланишида бериб, орқадан текстни бошлаб юбориш керакмиш...

Лев Николаевич корректурани қўлига олди-да, ўйланиб қолди.

— Йўқ, шундайлигича қолгани маъқул. Биласизми, мен одатда бирон нарса ўқийдиган бўлсам эпиграфни ташлаб тўғри текстдан бошлайвераман. Агар эпиграфлар бир ерга тўпланса, китобхон бир йўла сакраб ўтиб кетиши мумкин. Мабодо ҳар бир боб олтидан берилса, қарабсизки, биронтасига кўзи тушиб қолиши мумкин...

Александра Львовна ундан корректурани олди ва кулиб деди:

— Батартиб кўринишингдан сени ҳеч эпиграфларни ташлаб ўқийди, деб бўлмайди.

Шундай деб у чиқди, айвондан қоғозларнинг енгил шитирлаши эшитилди, аммо Зингер машинаси ҳамон тикишни истамасди — ип чайнаб кетар, игнаси синар, янгигина шойи матога кўз ёшлар томар, яна фарёд, яна ранжи алам хуружи ичра Софья Андреевнага уни кўришмоқчи бўлишаётгандай, чақирришаётгандай бўлиб туюлар ва яна пиллапоядан пастга тушиб айвонга ўтарди.

— Лёвочка, мени чақирдингми?

Яна қуруққина, раҳмсизлик-ла қисқа жавоб:

— Йўқ.

— Таажуб. Иккинчи маротаба сенинг мени чақирганингни аниқ эшитдим.

У шундай асабий эдики, одамнинг раҳми келарди, лекин Толстой шу куни васиятномага имзо чеккан, унга раҳм қилолмасди.

— Сонечка, эшитилгандай бўлгандир. Мана гувоҳлар, сени чақирмаганлигимни тасдиқлашади.

— Яхши, кечирасизлар.

У кетди, аммо ундан сўнг яна ўртага оғир сукунат чўкди. Яна оҳиста қоғоз шитирлагани эшитилади. Ёш Булгаков чолга яхши кайфият бағишламоқчи бўлиб яна бир карра уриниб кўрди.

— Лев Николаевич! Жуда қизиқ хат! Ясная Полянадаги мактаб ишлаган услубда ишлайдиган мактаб очишларига кўмаклашишни сўраб ёзишган.

Лев Николаевич шубҳаланиш билан сўради:

— Аёл киши ёзганми?

— Фамилиясидан аниқлаб бўлмайди, дастхатидан, менимча, аёл киши.

— Ундай бўлса, ёрдам беришга имконимиз йўқ, деб жавоб қилинг. Қисқагина, ортиқча тафсилотсиз. — бир муддат тин олгач, шикоят қилди: — Мен бу муаллима хонимлардан чарчадим.

Маковицкий кулиб сўради:

— Сизни кутиб турган кечаги ёшгина хоним ҳам муаллима эдими?

— Қўйинг, ёдимга солманг!

Лев Николаевичнинг аччиқланиши тагида таас-

суротлари билан ўртоқлашишга тайёр эканлигини сезган Маковицкий сўраб қолди:

— Лев Николаевич, нима бўлганди асти? Марҳамат, гапириб беринг.

Толстой ўйга толди, кулимсиради:

— Одамнинг ичагини узадиган иш бўлганди. У жонага кириб келганди, шундай ёш, қувноқ, яхши кийинган. Бўйнида занжирча, қўлида ҳам шундай занжирча. Афтидан, қимматбаҳо бўлса керак. Янги программали, тамомила бошқача янги мактаб очмоқчиман, дейди, лекин ниятини амалга ошириши учун иккита нарса етишмаётган эмиш. Пул ва маълумот. Шундай бўлса ҳам бўшашмайди: саводини хусусий курсларда чиқарармиш, пулни эса мендан сўрайди. Мен ундан сўрадим: мактабингизда қанақа янги программа бўлади? У сумкасини титкилай бошлади, дафтарни олди, ундан қандайдир қоғозлар сочилиб кетди. Менга ўқиб берди: худо ҳақида, математика, география, тарих. Мен ундан, бунинг нимаси янги экан, деб сўрадим. Ҳеч бир хижолат тортмай яна жавоб қилди: ахир ҳаммаси янги-ку. Мен унинг бу жавобига, афсуски, ёрдам беролмайман, дедим. У, биласизми, озгина бўлса ҳам хижолат чекмай, шу оннинг ўзидаёқ мендан тола сўради. Мен: қанақа тола, дедим. Қанақа бўларди, оддий тола, дейди. Мен соқол толасиданми ёки ипак толаси бўлгани яхшими? — дедим. — Аҳ, барибир, тола бўлса бўлгани, дейди. Хонимча, мен сизга тола бермайман. Ҳаддан зиёд ҳайрон бўлди: нега, нима учун? Чунки хоҳламайман.

Маковицкий мириқиб кулгач, сўради:

— Шу бўйича жўнатвордингизми?

— Шу бўйича жўнатдим.

Суҳбатни диққат билан тинглаб, хатларни кўздан кечираётган Булгаков суҳбат бошқа мавзуга ўтиб кетмаслиги учун дафтар варағини олди.

— Лев Николаевич, айнан шунга ўхшаш мактуб. Аёл фаҳш ишлари учун тавба қиляпти. Ёзишича, бошида эри бўлса ҳам иккинчи эркакни севиб қолиб у билан шаҳвоний алоқада бўлибди, энди нима қилай, деб сўраяпти...

Толстой жонланиб кетди.

— Қани менга беринг-чи... Жуда қизиқ экан, буни ўзим ўқиб чиқишим керак...

Кўзойнагини тақди, узоқ диққат билан ўқиди, кейин хатни авайлаб меҳр билан текисларкан, хат йўловчига гўё ҳозир ёнида тургандек деди:

— Жонгинам, иккинчисидан кейин учинчиси бўлмаслигига ким кафолат бера олади? Ларошфуко ёзган эди назаримда, ўйнашлари бўлмаган хотинни топса бўлади, аммо битта ўйнаши бўлган хотинни топиш жуда қийин, деб...

Яна, бу сафар учинчи маротаба кирди Софья Андреевна. Ранги оппоқ. Эзилиб кетган, паришонхотир қолда эшик олдида туриб қолди.

— Бу сафар янглишмаган бўлсам керак, деб ўйлайман... — деди у аранг нафасини ростлаб.

Лев Николаевич лом-мим демади, шунда у эрининг оёғи тагига чўк тушди. Секин, қишлоқчасига инграб ва дардининг зўрлигидан ютина-ютина сўради:

— Лёвочка, нега мендан жаҳлинг чиқяпти? Бу аразлашув қачонгача давом этаверади, ахир тугамаслиги мумкин эмас-ку...

Биринчи бўлиб Булгаков чиқиб кетди. Маковицкий олдин газетадаги мақолани ўқиб тугатди, кейин у ҳам чиқди. Эри билан якка қолган Софья Андреевна тинчланмай узоқ йиғлади. Лев Николаевич эса ҳали у кирганида қандай ўтирган бўлса шу ҳолича қимир этмай ўтирарди. Йиғлаб олгач, Софья Андреевна секин сўради:

— Лёвочка, бугун мен учун жуда қийин кун бўлди. Негадир, назаримда, оиламизда қандайдир фалокат юз бергандай туюлди менга, бу фалокат ҳали менга етиб келгани йўқ-ку, аммо ҳали-замон етиб келадигандай. Мен худога ёлвориб, бу фалокатдан мени асрашини, сендан эса менга ёрдам қилишингни сўрайман.

— Нима қилсам ёрдамим тегади?

— Мени тинчлантир, хотиржам қил. Агар шундай қилишни хоҳламаётган бўлсанг, мен билан ёнма-ён ўтир, мен ўзим тинчланишга ҳаракат қиламан.

— Яхши. Бирга ўтирамиз.

Улар ўтиришар, чурқ этишмас, бу орада Лев Николаевич ўйларди: «Мени ҳаммиса таажжубга соладиган нарса унинг ҳамма нарсани олдиндан била олиши. Тавба, одам деган ҳам шундай каромат соҳиб бўладими?! Васиятим ҳақида ўн йилдан бери гап-сўз

юрибди, у ўн йилдан бери ташвишланади, ўз ёғига қовурилади, мана, ниҳоят ҳужжатга имзо чекилди. Ҳали бир кун ҳам ўтгани йўқ, у ҳаммасини билиб олди, гарчанд бу янгилик қулоғига етиб бормаган бўлса ҳам».

— Мен билан гаплашсанг-чи, Лёвочка. Мен билан ёнма-ён ўтириб, хаёлинг бошқа нарсада бўлишини ёқтирмайман.

— Иккаламиз нима ҳақда гаплашамиз?

— Жилла қурмаса, сўнгги овунчоғимиз — Ванечка ҳақида.

— Кел, майли, Ванечка ҳақида гаплашайлик.

— Биласанми, назаримда, у жуда чиройли ва ёқимли туғилгандек, чунки уни бизга худо қариганимизда, ёшлигимиздагидан фарқли ўлароқ, биз раҳмдил, маънавий бой бўлганимизда берди.

Лев Николаевич қўшилди:

— Бўлиши мумкин.

Софья Андреевнанинг чиройи ёришди: у охири фарзандлари Ванечкани жон-дилидан севарди.

— Биласанми, Лёвочка, яна нима келди хаёлимга, халқ эртақларида ўша Ванюша тентаклар энг кучли ва ақлли бўлишади. Улар ота-оналарининг тажрибаларини ўзлаштириб, акаларининг муваффақиятсизликларидан сабоқ оладилар.

— Жуда яхши ва қизиқарли фикр.

— Яна шу нарса хаёлимга келдики, агар у ўшанда, касалдан соғайиб тирик қолганида, ҳамма нарсамиз бошқача ва бизлар ҳам бошқача, бир-биримизга оқибатли, янада сабр-тоқатли бўлардик.

— Бўлиши мумкин.

— Дам-бадам менга негадир унинг ижод этиш иқтидори бордек, кейинчалик у ҳам жаҳонга танилган адабиётчи бўладигандек туюлади. Унинг биринчи ёзган нарсаси ҳам «Болалик» деб номланган бўларди ва бу Ясная Поляна ҳақидаги, унинг болалик ва бизнинг қаригандаги ҳаётимиз китоби бўларди. Шунингчун балки ҳозир ҳаётимиз сўнггида бизни ҳеч ким ёш кўзлари билан кўриб, ёш қалби-ла эслаб қолмаслигини ўйлаб шунчалик изтироб чекаётгандирмиз.

Лев Николаевич бирдан ўрнидан турди ва боғда барглар тўкилишига узоқ тикилиб қолди. Чиройли, сап-сарик барглар, қилт этган шамол йўқ. Шундай

бўлса ҳам қандайдир табиат қонуни бўйича шохлардан узилиб сўнгги парвозларида узоқ чир-чир айланишарди.

— Нега жим қолдинг, Лёвочка?

— Негадир ҳам босди ва боз устига, Фетнинг куз ҳақидаги шеъри ёдимга тушди.

Шом. Ташқари зим-зиё,
Уйқу босар барчани.
Хазонлар учиб юрар,
Тунда шамол қутурар,
Тарақлатар дарчани...

Бу орада Петербургнинг кимсасиз кузги кўчалари бўйлаб подшонинг бутун сарой аҳли ва киборлар давраси овга чиқишди. Саф бошида олий ҳазратлари полкнинг лейб-гвардияси борар, ортда гвардиячи отлиқлар келишарди. Ҳарбий марш садолари янграмоқда, боқилган отларнинг туёқлари ғишт йўлларда тарақлайди, милтиқлар ваҳимали қорайиб кўринади. Уқдон камарлар ялтирайди. Кузги биринчи совуқлардан бир қур қотган пойтахт жонланди, катта ва муҳим воқеа арафаси унга янги ҳаёт бағишлагандек эди. Одамлар йўл узра тўхташган, икки букилиб таъзим қилишади, овчиларни ҳавас билан кузатишади, чунки улар ҳам одам ва ҳар бир одамда қадимий ов туйғуси яшаб келади, ҳар ким ҳам кўз олдида ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйиш учун ҳайвонни таъқиб қилиб бориб ер тишлатишни истайди.

Силласи қуриган, чарчаган бўри бу орада ўрмондаги булоқ узра энгашган ва совуқ, муздек сувни шлоплатиб ичарди. Чанқамаган, лекин чанқоқлик хуруж қиладиган палла эди ва гарчанд очиққан ва тинкаси қуриган бўлса ҳам ўзини йўлдан тойишга, булоқ узра энгашишга мажбур этди. Йтларнинг вовиллаши, таъқиб этувчиларнинг шовқин-сурони эшитилиб қолганди, аммо у ўзини йўқотмаслиги керак, одатларига содиқ қолиши лозим, ўзини буткул қўлга олиши даркор ва у бир мезёрда совуқ сувни ҳўпларди.

У, сув ичиб бўлиши биланоқ облава бошланишини биларди, балки бу умрида энг сўнггисидир. Лекин

унинг ҳали яшагиси бор эди, яшашни жуда-жуда иетарди. Галага бош бўлиб, ўлжани таъқиб этиб топиш, ёш урғочи бўриларни талашиб, наслини кўпайтириш, лекин булардан биронтаси қолмаган, бўлиши ҳам мумкин эмасди. Биргина муздек сув, шипшийдам тўнғиган ўрмон, ер қолди холос.

Тушда Петербургдан Толстойлар оиласи чақиртирган машҳур профессор-психиатр Россолимо келди. Тушликкача Софья Андреевна у билан кузги шипшийдам боғни кезди, кейин уни меҳмонларга таништирди, бироқ тамаддига ўтиришмади — Лев Николаевични кутишди. Аксига олиб, у ишга киришиб кетганди, жуда кеч келди — чарчаб, маъюс тортиб келди. Ҳаммага бир йўла таъзим қилди ва ўзининг одатий ўрнига ўтирди. Софья Андреевна қувноқ, бир қадар ясама овозда:

— Лёвочка, марҳамат, таниш,— деди.— Григорий Иванович, машҳур профессор, шунчалик илтифот кўрсатдики, бир тупканинг тагидан, Петербургдан бизни кига келишга рози бўлди.

Лев Николаевич турди ва унга алоҳида таъзим қилди.

— Йўл сизни айтарли толиқтирмаган бўлса керак, деб ўйлайман?

— Ҳа йўқ. Аксинча. Мен ҳаммадан ҳам йўлда яхши дам оламан.

Орага чўккан сукунатдан сўнг Лев Николаевич сўради:

— Сиз медицинанинг қайси соҳасида хизмат қиласиз?

Профессор бир оз доводираб қолди.

— Рухсатингиз билан, менинг соҳам унчалик аниқ номланмайди, нерво-психик...

— Бу, афтидан, инсон қачон ақли ҳушида бўлади-ю, қачон ақли ҳуши бегона бўла бошлайди, аниқлаб берадиган соҳа бўлса керак?

Профессор мулоим кулди.

— Бу соҳада сиз билан баҳслашиб ўтиролмаيمان.

Суҳбатнинг бу қадар очиқчасига ўтиши Софья Андреевнани бир мунча доводиратиб қўйди, у хизматкор меҳмонларга овқат тортиб чиққач:

— Нима десангиз денг, мен шаҳар кишисиман,— деди,— умримни асосан Яснайда ўтказган эрсам-да, ҳамон шаҳарни қўмсайман. Шаҳар турмуш тарзида ҳар қалай кўпроқ тартиб бор. Бу атроф кенгликларда шунча ўғри, тиланчи, дайдилар кўпайиб кетганки, уларга қарашнинг ўзи жирканчли. Бугун эрталаб ташқарига чиқдим ва дарахт тагида ўтирган, ҳайратомуз, юз-кўзига қараб бўлмас даражадаги бир камбағал болага кўзим тушди.

Лев Николаевич овқатдан бош кўтармай сўради:

— Бизнинг афти ангорларимиздан ҳам баттарми?

Ҳамма кулиб юборди. Софья Андреевна ҳам кулди.

— Баттар.

Ўртага сукунат чўкди. Тамадди қилишяпти. Қошиқ-вилка, идишлар шиқирлайди. Толстой ўйлайди: «Бугун яна қуймоқ. Болалар қуймоқ — жўн овқат, деб ўйлашади, ваҳолонки кўп одамлар шунини ҳам топиб ея олмайди».

Татьяна Львовна профессордан сўради:

— Марҳамат, пойтахтда қандай янгиликлар бор, гапириб беринг?

Профессор тақсимчасидаги қуймоқни еб тугатди, лабини артди.

— Айтарли янгиликлар йўқ. Балки қулоғимга чақинмас. Бирдан-бир янгилик — у ҳам бўлса, Португалия инқилоби. Аммо сиз, афтидан, бундан хабардор бўлсангиз керак.

Лев Николаевич бошини қимирлатди.

— Бу ҳақда менга кеча хабар беришганди, чин кўнгилдан хурсанд бўлдим.

Софья Андреевна елкасини учирди.

— Тушунмадим, нимага хурсанд бўлиш керак?

— Ие-е, ҳар қалай, ҳаракат бор-ку. Ҳозирги замон давлатларида инқилоб муқаррар ва бу қироллар, ва бу подшолар, гапларимни эсда тутинг, ҳали қамоқхонада кўп ўтиришади.

— Ҳамманинг ҳам фикри шундай эмас. Мана, Достоевскийда, масалан, унинг «Ака-ука Карамазовлар»ида...

Достоевский номини эшитиб Толстой жонланди:

— Достоевский унчалик ҳақ эмас. Унинг инқилобга тош отиши яхши эмас. У улар ҳақида кайфиятлари-

га тушуниб етмай, фақат ташқи кўринишларига қараб баҳолайди.

Толстойнинг кенжа ўғилларидан бири Андрей Львович гапга қўшилишни лозим топди:

— Кайфият — тасодифий ҳолат, ташқи кўриниш ҳамишалиги билан фарқланади. Менинг назаримда, кишининг характери кайфиятидан кўра ташқи кўри-нишида кўпроқ кўзга ташланади.

Лев Николаевич қуруққина қилиб:

— Сизга келсак, айнан шундай,— деди.

Суҳбат яна кескин тус олди, Софья Андреевна яна вазиятни енгиллаштиришга уринди.

— Лёвочка, бугун сен жуда серзардасан. Яёв сайр-дан сўнг сен ҳамиша серзарда қайтасан. Дэлир бўлса отхонада ҳаммаёқни тарақа-туруқ қияпти.

Уртага сукунат чўкди. Тамадди қилишяпти. Лев Николаевич ўйлайди: «Утган ҳафта ҳам қуймоқ еб тўйишганди. Уйдагилардан тўрт-беш чоғли одам елиб-югуриб пиширганди, ўн беш чоғли одам стол атрофи-да ўтириб паққос туширганди, мен бўлсам уларнинг шапиллатиб кавшашларини эшитиб ўтирдим ва улар-нинг ёғ йилт-йилт қиладиган юзларини кўриб қаттиқ уялдим».

Тушлик тугаб ва меҳмонлар катта залга ўтиб дам олишаётганда Булгаков бир даста хат кўтариб кириб келди:

— Лев Николаевич, икки кундирки, келган хат-хабарларни кўздан кечирмаяпсиз.

— Бандман, азизим, бадий иш билан бандман. Нима, бирор зарур, қизиқарли нарса борми?

— Нима десам экан...

Булгаков кичкина стол олдига бориб ўтирди ва янгигина келган хат-хабарларни тита бошлади.

— Мана бу телеграмма петербурглик студентдан. Пул юборишни сўрабди, пулсиз ўтирганмиш.

Лев Николаевич телеграммани сўраб олди. Уқиб чиқиб кулди.

— Фавқулодда янгилик. Илгари бу каби илти-мос билан хат орқали мурожаат қилишарди — телеграф биринчи маротаба қўлланилибди. Яна нима?

— Руслар ва чет элликлардан келган талайгина хатлар, рух ҳақида, дин ҳақида, худо ҳақида.

— Қолганларини эртага кўриб чиқамиз. Аनावи конвертларда нима ёзилган?

— Шеърлар. Бу ҳафта жуда кўп шеър келди.

Шеър сўзини эшитиши билан Толстой ижирғанди.

— Валентин Фёдорович, азизим, шапирографда қуйидаги сўзлар ёзилган бир неча юзта откритка тай-ёрланг. «Лев Николаевич сизнинг шеърларингизни ўқиб чиқди ва унга шеърларингиз ёқмади. У сизга бу машғулот билан умуман шуғулланмасликни маслаҳат кўради». Почта орқали қачон шеър келса, ўқимаёқ эгасига шу откриткалардан бирини юборавринг.

Меҳмонлар кулиб юборишди. Валентин Фёдорович эса тараддудга тушиб қолди.

— Ноқулай бўлармикан, Лев Николаевич. Ахир орасидан бирдан яхши шеърлар чиқиб қолиши мумкин-ку?

— Э, қаяёқда? Ким ёзади! Ҳозир адабиётда ақлдан озадиган ишлар бўляпти.

— Бирдан чиқиб қолса-чи? Конвертни очсак ажойиб шеър юборилган бўлса-чи?

Лев Николаевич жим қолди, кейин қуруққина, ибратли қилиб гапирди:

— Ажойиб бўлиши мумкин эмас, чунки мен шеърларни умуман ёқтирмайман. Менга фақатгина Пушкиннинг бир неча шеърини ёқди, тўғрироғи, Пушкин, боз устига, қойилмақом насрий асарлар ёза олгани учун.

Андрей Львович бу каби сўнгсиз четга чиқишлардан норози бўлаётганини билдирди.

— Дада, жаноб профессор Петербургга иложи борича тезроқ қайтмоқчи эди.

Ўзини ноқулай сезган профессор қўшиб қўйди:

— Афсуски, университетдаги машғулотларим...

Толстой бошини кўтарди. Кексайган, хиралашган нигоҳи оила аъзоларининг юзига бир-бир тушар ва бу орада бутун вужуди илтижо қиларди: «Парвардигор, ўзимни қўлга олишимга ёрдамлаш ва менга ҳаворийларинг сабр-тоқатини бер...»

Худо унинг илтижосини эшитди. Лев Николаевич, оқкўнгил ва ёқимтой, буткул ўзини қўлга олган чол, мулойимгина сўради:

— Жаноб профессор учун мен нима қилишим керак?

Биргина Софья Андреевна гап нимада эканлигини очиқ-ойдин гапириши мумкин эди.

— Лёвочка, Григорий Иванович менинг саломатлигимни бир сидра текшириб кўрди, талайгина янги дорилар ёзиб берди, сени ҳам бир кўрса, маслаҳат берса, дегандик.

Лев Николаевич узоқ ўтириб қолди, у ўйларди, ўйлар экан, кўчадан қўнғироқнинг майин жаранги эшитилди. Ёмғир ёға бошлади, тиланчиларга дарахт таги торлик қилиб қолдию улар графнинг чиқишини сўрашди. Толстой дераза олдига келди, ҳовлига қаради.

— Ҳали айтганимдай, мен ҳозир бадний иш билан бандман, — деди аста. — Устига-устак, дастурхон атрофида суҳбатлашишимизнинг ўзи, менимча, жаноб профессорнинг фани учун маълум даражада етарли бўлса керак, деб ўйлагандим...

Россолимо яна ноқулай аҳволда қолди.

— О, албатта, айнав менинг мутахассислигимга келсак, менга ҳаммаси равшан. Илтимосим ўта шахсий маънода. У сизни уринтирмаса, албатта...

— Худо ҳаққи, хизматингизга тайёрман...

Профессор иккиланиш билан деди:

— Эшитишимча, шахматни дуруст ўйнар экансиз. Дам олиш пайтларида ўйнашни мен ҳам...

Толстой кулди.

— «Дуруст» ўйнашим мен учун кутилмаган ва айнаи чоғда хуш ёқадиган янгилик. Мен ўн ўйиндан тўққизтасини ютқазаман, аммо-лекин бу сизга бизникида ўтказаетган шомингизни кўнгилли ўтишига нафи тегса...

— Беҳад миннатдорман.

Толстой эшик томон юрмоқчи бўлди. Кўчадан қўнғироқ овози келдию у бўсағада тўхтаб, профессорга ўғирилди ва унга ҳасрат қилди:

— Дунёда яшаш жуда қийин бўлиб қолди.

Бу Софья Андреевнанинг нафсониятига теккандай бўлди.

— Бунинг нимаси қийин? Ҳамма сени яхши кўради.

— Нега менга қийин бўлмаслиги мумкин? Емиш яхши эканлигиданми? Шундайми?

— Ҳа йўқ, мен сени ҳамма яхши кўради, деяман.

— Яхши кўришади, бўлмасам-чи! Бир қарагин, ҳовлида қанча тиланчи бор — ҳар куни бўлмаганда беш-олтитаси келади, келадиганларнинг чеки йўқ! Мана, отда сайр қилишдан ўзимни тийишга мажбур бўлдим.

Софья Андреевна яна тутақди:

— Бу дайдилар билан сенинг нима ишинг бор! Сенинг номинг Россия аҳли тилида, бутун дунё газеталари сен ҳақингда ёзаяпти, қоп-қоп телеграмма ва мактублар келади! Ана, бугун эрталаб «Таймс»дан иккита телеграмма келди — сен ўзингни қандай ҳис қилаётганингни, соғлигинг қандай, зудлик билан хабар қилишни сўрашапти. Ҳатто нима деб жавоб қилишни билмай қолдим.

Толстой оппоқ соқолини ҳоргинлик билан силади.

— Бор гапни ёзиш керак. Вафот этди, кўмилди ҳам деб ёз ва унинг дафнида Россиянинг ярми ичиб шунчалик маст бўлдики, кўз ўнгида дунё чайқаларди, деб ёз!

Андрей Львович қуруққина қилиб:

— Дунё Россия кўз ўнгида тамомила бошқа вадан чайқалаяпти, — деди.

Толстой жўнгина қилиб деди:

— Тушунтиришингиз учун миннатдорчилик билдираман, аммо айтиб қўйишим мумкин бусиз ҳам, худога шукур, шунча ёшга кириб юрибман.

Сўнг хонадан чиқди.

Тунда Софья Андреевнанинг жазаваси тутди. Қарийб барча хоналарда ва йўлакларда чироқ ёқилиб, одамлар дори, грелка, компресс кўтариб югуришарди. Доктор Маковицкий ва профессор Россолимо тунги соат иккида уни тинчлантиришга муваффақ бўлишди. Шундан сўнггина чироқлар ўчирилиб, хонадон тинчланди.

Софья Андреевнанинг уйқуси беҳаловат кечар, тинмай алаҳсирарди. Тушига бир нарсагина қайта-қайта кирар, аммо узук-юлуқ намоён бўлар — дам ўша воқеа ўртасигача кечар, кейин тўсатдан узилиб, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетар ва яна қайта бошидан бошланар, дам охирига етиб қолар ва нақ

сўнггида барибир узиларди ва яна бошқатдан, шу хилда давом этарди.

Тушига Петербургдаги Исаакиев собори, Санкт-Петербург митрополити, ладогалик Антоний ва бир вақтлар граф Толстой ҳақидаги православ черковининг олий идораси чиқарган номага имзо чеккан бошқа олти митрополит кирарди. Бошқа митрополитлар қуршовида турган Антоний Толстой ҳақидаги номани меҳробдан қироат билан ўқирди:

— Дунёга машҳур ёзувчи, зоти рус, православ динидаги граф Толстой ақли ва ғурури кўзини тиндирганидан худо ва Исога беодобликларча қарши чиқди, барчанинг олдида уни йўрғаклаган она — православ черковидан намоишкорона юз ўгирди, худо берган истеъдодини, адабий фаолиятини, халқ орасида одамлар қалби ва онгидаги она ватанга бўлган буюк ишончни ва шу вақтгача Руснинг мустаҳкамлиги, қудратига асос бўлган православ динини тағ-туби билан йўқ қилишга қаратди.

Собор одамларга лиқ тўлган, игна тушадиган ер йўқ, қадам босиб бўлмасди. Софья Андреевна ҳам, Лев Николаевич ҳам ва уларнинг барча хешу ақрабolari ҳам митрополитга қулоқ осиганди. Ғазаби тошган Лев Николаевич унга жавоб беришга ошиқиб тутақади. Софья Андреевна уни жон-жаҳди билан ушлаб туришга ҳаракат қилади, бироқ у барибир юлқиниб, одамлар орасидан ўтиб минбарга яқин боради ва энди баланд гумбазлар остида унинг овози момақалди роқ янглиғ гумбурлаб эшитилади:

— Мен ҳақиқатан ҳам черковдан юз ўгирдим. Аммо юз ўгиришдан аввал, унинг ҳақлигига шубҳа туғдирган баъзи ҳолатлар сабабида, мен черков таълимотини назарий ва амалий текшириб кўришга бир неча йил умримни бахш этдим. Черков ҳақида ўқиш мумкин бўлган манбаларнинг қарийб ҳаммасини ўқиб чиқдим ва илоҳиёт ақидаларини танқидий назар билан сарагини саракка, пучагини пучакка ажратдим. Амалиётда эса йилдан кўпроқ вақт давомида черков лозим кўрган талабларга қатъиян итоат этдим, рўза тутдим, черков ибодатларига мунтазам бориб турдим. Ниҳоят, черков маккор ва ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилдим...

Антоний ишора қилган эди, хор Толстой гапини

бўлди, яна сукунат чўккач, митрополит давом этди:

— Шу боис, черков уни ўз аъзолигидан чиқаради ва у токи гуноҳи азимни ювиб тавба қилмагунча ва яна илгаригидек черков билан мустақкам алоқа ўрнатмагунича уни аъзо ҳисобламайди.

— Ҳазрат!!!

Софья Андреевна одамлар орасидан аранг ўтиб минбарга яқин борди.

— Ҳазратнинг чеки йўқ, марҳаматли зот! Гуноҳкорлар черковдан юз ўгирганлар эмас, аксинча, черковга такаббурларча бош бўлганлар ва одамларга садоқат ва меҳр-муҳаббат билан яшаётганларнинг маънавий жаллоди бўлганлардир. Анави бриллиант қалпоқчалар тагида нималар яширинганлигини мен яхши биламан.

Унинг овозини ўчириш учун хор яна хонишни бошлади, лекин митрополит ишора қилди-ю, хор тинди.

— Черков руҳонийларига келсак, сиз айтганингиздек, ўзларини черковга бош этиб олган ва бриллиант қалпоқчалар кийиб юришса-да, бу бизнинг ибодатда умуман асосий белгиловчи нарса эмас. Жанда кийиб юрганнимизда ҳам руҳоний эдик, яна қайта ўша либосга ўрансак ҳам ҳамиша шундай бўлиб қолаверамиз.

Аммо Софья Андреевна ҳали ҳамма гапини гапириб бўлмаганди.

— Боз устига, марҳаматли зот, яна бир бемаъникни эслатиб ўтишликдан ўзимни тиёлмайман — синод руҳонийларга, мабодо Лев Николаевич қазо қилгудек бўлса жасади устида жаноза ўқилмасин, деган яширин кўрсатма берибди.

— Синод руҳонийларга бундай кўрсатма берганлигининг ҳеч бир таажжубли ва таҳликали ери йўқ...

Графинянинг ғазаби қайнаб-тошди:

— Наҳотки мени эрига жаноза ўқитишга руҳоний топа олмайди, деб ўйласангиз? Бу мақсад йўлида ҳақиқий муҳаббат худоси олдида ҳам одамлардан қилган иши учун қўрқмайдиган виждонли руҳоний топишимга, ёинки бошидан зар сочиб бирон-бир пасткаш руҳонийни ёллай олишимга ишонмасангиз?!

Хор яна унинг овозини босиб куйлай бошлади, у қачон митрополит ишора қиларкин, деб кутди, бироқ

митрополит уни унутиб юборди, у энди ибодатни бошқаряпти. Софья Андреевна сочини юлгудек бўлиб қичқирди, кимларнидир тортқилади, бу вақтда Исаакиев собори ҳовлисида гулхан ёна бошлади. Тинчлангандек бўлган Ясная Поляна уйини ёввойи қичқириқларзага солади, яна врачлар югуришиб қолишади, грелка ва компресс кўтарган хизматкор кўринади ва эрталабгача иккинчи қават чироқлари машғалдек ёниб чиқади.

Рус Шимолнинг беадад ўрмонлари узра қарғалар учиб юрибди. Қушлар жуда ҳам баландликда бир оқим бўлиб учишар, уларнинг бир меъёрдаги зерикарли «қағқағ»лаши киши юрагини пораларди, ҳамма улар қачон учиб ўтиб кетишаркин, қачон осмону фалак фируза янглиғ мусаффолашаркин, деб кутади, бироқ улар ҳамон чарх уриб айлангани айланган.

Қайин, нина баргли, қарағайзор ўрмонлар сукунатда, сокинликда, биринчи қор ёғишини кутиб туришибди, аммо бу биз, одамларга шундай туюляпти. Қарғаларга бўлса, отлиқ махсус ўқчи қисмлар, гулханлар, милтиқ, қурол-аслаҳа, сон-саноқсиз аскарлар тўдаси кўринаётган бўлса керак, албатта, шунинг учун ҳам юқорида «қағқағ»лашади...

Бўри чала чайналган катта суяк топиб олди ва унинг ёнига мукка тушиди. Бошқа вақт бўлса шу хил суяк учун албатта ириллаб уриш чиқарар, тун билан тишини синдириб ғажиб чиқар ва албатта бу тун ҳаётида энг яхши тун бўларди. Аммо энди суякка парво қилмас, қайрилиб қарайдиган вақт эмасди. Бироқ ёнлаб ўтиб ҳам кетолмасди, чунки ўлими яқинлашиб қолганини сезиб қолди ва мана шу суяк ёнига мукка қулади. Суяк қарийб тумшуғи тагида эди, аниқ кўриб турар, ҳидини сезар, чунки бўри таомни оғзига олганида, ҳазм қилганида қувватланмай, балки ея олиши мумкин бўлган, унинг ихтиёридаги емишдан ҳам қувват олади. У кўзини юмиб ётар ва ёнгинасида ётган, кўзни қамаштиргудек оппоқ суяк, ундан келаётган ҳиддан куч тўплашини кутарди. У кучга жуда-жуда муҳтож, жилла қурса, озгина куч ўзининг узоқ, машаққатли, мушкул ва гўзал ҳаётини муносиб ниҳоясига етказишига керак.

Чойдан сўнг соат олтиларда иккинчи қаватнинг катта залида Лев Николаевич профессор Россолимо билан шахмат ўйнади. Улар бу ўйин учун атайлаб мослаштирилган пастак стол атрофида ўтиришар ва Лев Николаевич азбаройи ўйинга қизиқиб кетганлигидан гужанак бўлиб олганди. Ўйин ҳеч қовушмас, бу ҳам етмагандек, уй ичидагиларнинг ҳаммаси ва меҳмонлар томоша учун тўпланишганди. Стол атрофини ўраб олишган, шахмат тахтасидан кўз узишмас, ҳар бир юришни кузатишарди.

Толстой, инсоний қадр-қиммат деб аталмиш тушунча, туйғуга ўта эътиборли, фавқулодда тез берилгучи эди. У қизариб кетган, ёниб ўтирарди. Ўйин сбрўни кетказиши мумкин эди, унга шунчаки ўйин деб қаралмас, балки аллақандай муҳимроқ ва аҳамиятлироқ маъно бериларди. Ҳар сафар, навбатдаги дона суришдан олдин, Лев Николаевич ер остидан томошабинларга қараб қўяр, тарафдор, жилла қурса, дардкаш қидирар, аммо ҳамманинг кўзи шахмат тахтасида, Толстойнинг қартайган ва профессор Россолимонинг ёш, гўштор, озода қўлларида эди.

Лев Николаевич ўзини ёлғиз ва унутилган ҳис қиларди. Унинг таъби хиралашди ва ҳар доим таъби хиралашганда бўладигани каби ёмон ўйнар ва дам-бадам атрофга қарайверарди, бу ҳол у то бирдан атрофида тизилишиб олган одамлар орасида пианиночи Гольденвейзернинг ёқимтой чехрасини кўргунича давом этди. У ҳам ўйинни кузатар, аммо тамомила бошқа қизиқиш билан қарар ва Лев Николаевич унга миннатдорлик ила кулиб қўйди. Александр Борисович хижолат тортди. У бу шахмат тахтаси устидаги кураш Толстой учун нима эканлигини энди тушунди. Ўгирилди-ю, чурқ этмай қўшни хонага эшикларни очиқ қолдириб кириб кетди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Шопен прелюдияси эшитила бошлади. Толстой яйраб кетди. Ўзича ўйлади: «Кеча тушимда қандайдир ёш, чиройли хоним билан балда вальс тушибман, хоним янгича тушармишу, мен эсам эскича тушаётганимдан ҳаддан зиёд хижолат бўлдим».

Кайфияти тамомила ўзгарган Толстой, бир неча муваффақиятли юриш қилди, бу билан ўз навбатида профессорни расмана ажаблантирди.

— Ҳужум қилмоқчимисиз?

— Нега энди ҳужум қилмас эканман?

— Мени кечирасиз, сизнинг бу аҳволингизда...

— Азизим, ўйинни бой берганимни билиб турибман. Ҳадеб ҳимояланавериб охир-оқибат ютқазгандан кўра, бир нечта бўлса-да, шиддатли ҳужум қилиб ўйинни бой берган афзал.

— Фалсафий томондан бу балки тўғридир, аммо мавжуд шароитда...

Лев Николаевич унга илтимос қилгандек, ёқимли кулди.

— Қарши бўлмасангиз, келинг. Шопеннинг ушбу пьесасини эшитайлик.

— О, худо ҳаққи...

Ҳамма жим ўтирар, Шопен музыкасини тинглашар ва Толстой ўйларди: «Бизнинг Александр Борисович ажойиб одам... Унинг эртага бу ердан кетишидан менинг кўнглим ғаш торганини, унинг дўстлиги, фортепьянода куй чалиши менга асқатишини афтидан билляпти ва қандайдир буни сезиб хонадан аста чиқди ва Шопен деб аталмиш ўша нурдан, қувончдан озгина бўлса-да, бизга ҳадея этди...»

Сўнг музыка тинди. Бир неча сониялик тин олишдан сўнг Софья Андреевна сўради:

— Кечқурун яхши сайр қилдингизми?

Лев Николаевич ҳамон музыка таъсирида эди, шу сабаб қисқагина жавоб қила қолди:

— Ажойиб.

— Анча ергача бордингларми?

— Ўн беш чақирим бўлса керак.

— Намунча узоқ кетмасангиз?

У Шопен қолдирган кайфиятни кескин ва раҳмсизлик билан бузаётган эди, энди у билан гаплашиш керак эди.

Толстой деди:

— У ерга шунинг-чун бордикки, Кузьминки қишлоғида, бизга айтишларича, деҳқон Митрийнинг бошига оғир ташвиш тушибди — оти ўлиб қолибди.

Софья Андреевна ҳайратга тушди:

— Қирчанғи от ўлган бўлса, шуни баҳона қилиб шундан шу ёққа бориш зарурмиди!

Граф чуқур уҳ тортди ва бошини паст эгди.

— Инсон қайғуси, агар у самимий ва чуқур бўлса, боённинг юмшоқ извошида ўн беш чақирим йўл юриш-

га эмас, бир вақтлар ҳаворийлар кийиб юрадиган енгил кавушда ёки оёқ яланг ўн беш минг чақирим йўл юришга арзийди.

Толстойнинг ўғли, Андрей Львович, афтидан, бу шахмат ўйинига қандайдир умид боғлаганди. Ўйин у кутгандек ниҳоясига етмаганидан беҳад ранжиб, креслода ўрнашиб ўтираркан, бир қадар калондимоғлик билан деди:

— Иқтисодий тарафдан олганда, Кузьминки қишлоғилик Митрийнинг қайғуси бор-йўғи уч сўм билан белгиланади, уч сўм юбора қолиш мумкин бўлган шароитда кавуш судраб ўн беш минг чақирим юришга ҳожат йўқ эди.

Бу суҳбат Толстойни эзарди. Шахмат тахтасига эгилди, дона сурди, кейин доналардан кўз узмай деди:

— Россияда сўмлар билан кўп нарсага эришиб бўлмаслигини ҳатто протопоп Аввакум ҳам билган эди. Модомики бу хусусда гап очилган экан, Митрийга уч сўм эмас, бегона киши билан дардлашиб унга қайғусини тўкиб-солса анча енгил тортарди. Ва у бизга нима бўлган бўлса, барини шошилмай, бафуржа айтиб берди ва биз унга ҳамдардлик билдирдик, сенга айтсам, буни ҳар қанча сўм билан ўлчаб бўлмайди.

Софья Андреевна ўйлаб кўриб, таклиф қилди:

— Ундай бўлса, сизнинг дардингизни енгиллаштиришимиз учун сиз Кузьминкидан олиб қайтган қайғунинг бир қисмини бизга беринг.

Толстой унга кўз қирини ташлади. У ҳорғин, чарчаган кўринарди, ўзганинг дарди нари турсин, ўз дардини аранг эпларди. Толстойнинг шу топда гапиргиси йўқ эди, аммо тарбия ва совуққонлик устун келди:

— Хўп, сен айтганча бўлсин... Деҳқоннинг исми Митрий Судариков. Оти ўтган куни, нақ кунботар пайти ҳаром ўлиб қолган экан, етиб борганимизда у супа-чада бўғилиб, дунёдан тўйиб ўтирарди ва биз булар ҳаммаси қандай содир бўлганлигини айтиб беришга уни аранг кўндирдик. Шундай қилиб, унинг оти ўтган куни ҳаром ўлган. Кеча у тонг-сахар турган ва ахта оти тепасида кечгача овора бўлган. Дастлаб Андреев-кага, врачга бориб келган. Пойлаб турган, кейин баҳосини келишишган, хуллас, туш бўлган. Кейин ҳаром ўлган отини қабристонга олиб бориш учун қўшнисидан от сўраган, отни ўлган ерида кўмиш мумкин эмас.

Қўшниси Степан унга раҳм-шафқат қилиб отини бериб турган, ҳаром ўлган отни аравага ортишга қарашиб юборган. Шундай қилиб, Митрий арава тепасида бошини қашиб туриб қолган. Отнинг олд оёқларидаги тақани бир амаллаб юлиб олган ва хотинига берган. Битта тақадан ярми қолибди, иккинчиси, ҳар қалай, бутун экан. Ишга ярайдиган тақа, уни бизга кўрсатди.

Софья Андреевна илтижо қилди:

— Лёвочка! Эшитишга сабр-тоқатим йўқ! Бизнинг бу деҳқонларимиз бари пианиста!

Андрей Львович Софья Андреевнани қўллаб-қувватлади:

— Рус мужиги қўрқоқ. Беш драгуннинг бутун бир қишлоқни — ҳар тўрт ҳовлидан бирининг кулини кўкка совиришганини ўз кўзим билан кўрганман. Хўш, нима бўлди? Улар подадек кўзларини лўқ қилиб қараб туришаверди, мен ҳатто бешта драгун бу ишларни қилишга кўплик қилади, деб ҳам ўйладим. Бундай иш учта ва ҳатто иккита драгуннинг ҳам қўлидан келади.

Профессор хижолатпазлик билан деди:

— Улар драгунлардан эмас, балки драгунларнинг ортидаги, казармаларда турган кучлардан қўрқишди, деяйлик...

Толстой кулди:

— Миннатдорман сиздан, жаноб профессор... Мен унга бу фикрни ёшлигидан миясига қўймоқчи бўлардим, бироқ бунинг уддасидан чиқолмасдим.

Гольденвейзер, яна Шопен асарларидан ижро этишдан олдин фортепьянони узоқ созлади.

Узоқ чўзилган сукунатдан сўнг Лев Николаевич деди:

— Мени кечиргил, Соня, мен барибир бошлаган гапимни охирига етказаман... Инсон қайғуси, ғам-ғуссаси, ҳақида гап бошлаб уни охирига етказмасам кўнглим тинчимайди. Ғаш бўлаверади. Хўш... Шундай қилиб, ҳаром ўлган отни аравага ортиб тушга яқин ҳовлидан чиқишди. Арава кичкина, ҳаром ўлган от эса катта ва оғир эди. Боз устига, дурустроқ жойлаштиришмасдан дум тарафини олд томонга қаратиб қўйишган экан. Ҳаром ўлган отнинг боши токи қишлоқ-

дан чиққунларича нақ ерга теккундек осилио кетаверибди...

Софья Андреевна ўрнидан турди, у даг-даг титрарди.

— Мабодо бас қилмасанг, мен ҳозироқ чиқиб кетаман.

Андрей Львович уқтиргандек гап қотди:

— Икир-чикири эмас, масаланинг моҳияти аҳамиятли.

Толстой кулди.

— Йўқ, сен янглишяпсан. Моҳият икир-чикирсиа сариқ чақага арзимаёди. Таврот гоъси билан эмас, аксинча, батафсил баёни билан ўлмасдир.

Шу вақтгача бир чеккада жимгина ўтирган Татьяна Львовна деди:

— Ота, сен билан баҳслашгим йўқ эди, аммо кўп нарса жамиятга, унинг руҳига ва тафаккур даражасига ҳам боғлиқ... Яқинда Лесковнинг бир гапини ўқиб қолдим: мабодо Исо бизнинг даврда Россияда яшаганда ва инжилини чоп эттирганида, одамлар фурсат келиши билан дастхат ёздириб олишардию шу билан иш тамом-вассалом эди.

Лев Николаевич чаққонгина стулини орқага сурди, ўрнидан турди ва хонадан чиқди.

Профессор ташвишланиб сўради:

— Бирор нарса бўлдимми?

Татьяна Львовна унинг ортидан чиқди, сўнг кулгидан чехраси ёришиб қайтиб кирди.

— Ўйлаганим бўлди. Кўз ёши ҳамиша тайёр туради. Уни болалигиданоқ йиғлоқи Лёвушка деб чақиришарди.

Орадан беш дақиқача ўтгач, Лев Николаевич хонага қайтиб кирди, жойига келиб ўтирди, айтарли эътибор бермай дона сурди, кейин:

— Бу аччиқ ҳақиқат, чунки айни шу вақтда Россияга дин сув ва ҳаводек зарур. Мен бу ашулани шу вақтгача чўзиб келдим ва умримнинг сўнгги кунигача чўзавераман,— деди.

Профессор Россолимо сочини таажжуб-ла силаркан, сўради:

— Агар мумкин бўлса дин деганда нимани назарда тутяпсиз, шуни билмоқчи эдим...

Толстой узоқ қийналиб чуқур ўйлади.

— Назаримда, дин инсоннинг абадиятга муноса-
сатини ўрнатади, унинг ҳаётидаги мақсадни аниқлай-
ди.

— Демак, сиз бу тушунча асосига икки нарсани —
инсон ва абадиятни оляпсиз.

— Ҳа, бироқ сўз ўрнини алмаштириш керак —
абадият ва инсон.

Суҳбат қовушмас, шахмат ўйини ҳам юришмас ва
энди, барча бу зерикарли, машаққатли кечаётган шом-
ни қандай қилиб тугатиш ҳақида ўйлай бошлаганда
қўшни хонадан яна Шопен куйлари эшитила бошлади.

Унинг майин, доно ҳазин қайғуси, шиддати Ясная
Поляна уйининг иккала қаватини тўлдирди. Одамлар
музыка жозибаси сеҳрида қимир этмай ўтиришарди,
Гольденвейзер чалишни тугатгач, Татьяна Львовна
деди:

— Рашк Шопенни заковат чўққисига кўтарди. Бу
фуга Жорж Санд унинг ҳузуридан чиқиб кетган тунда
ёзилганди.

Софья Андреевна ҳайрон бўлди.

— Жорж Санд тунда кетиб қолгандими?

— Бўлмасам-чи, бу ахир қайта-қайта, батафеил
ёзилган-ку! Дилкашлик-ла овқатланишгач, сўнгра ик-
калови ёлғизлик напшасини суришаркан, оқсоч Жорж
Санд хонимнинг кийим-кечаги, буюмларини йиғишти-
риб қўйган эди. Бечора Шопен. У маъшуқасига хайрли
тун тилаб хонасидан чиқаётганида кўча эшигида фай-
тон тайёр турар, унда Жорж Санднинг янги, навбатда-
ги ошиғи кутарди. Айтишларича, Жорж Санд кетгани-
дан сўнг, у ёш гўдакдек йиғлаган, кейин рояль чалиш
учун келиб ўтирган ва ўша тун, ярим соат чамаси
вақт орасида ушбу фугани ижод этган.

Бу воқеа Толстойни ҳаддан зиёд ғазаблантириб
юборди.

— Танечка, бу бўлмағур воқеани тилга олиб нима
қиласан? Ижод — бу маънавий, руҳий, илоҳий нарса,
ирсий муҳаббат — бу ҳайвоний ҳиссиёт. Гапингни қа-
ра, биров боғдан келса, сен тоғдан келаётибсан. Хоним
бировни ўйнаш тутиб кетиб қолгани сабаб Шопен ях-
ши музыка асарлари ёзганмиш...

Гольденвейзер куй чалиш учун ижро олди машқи-
ни бошлади, суҳбат шу билан бўлинди. Бу орада Тол-
стой ўйлаб қолди: «Балки мен ноҳақдирман. Ирсият-

дан ўзни тийиш қийин. Мен бу хоҳишдан бир-бир ярим йил бўлди, ўзимни аранг тийдим ва эндиликда, хоҳиш, истак устидан ғалаба қозониб, ҳамон кўнглимни тўла узиб кетолмаяпман...»

Навбатдаги бу янги фуга ижро этилгач, шом бўйи шахмат тахтаси устидан нари кетмай ўтирган Андрей Львович профессорни ўчакиштирмоқ учун:

— Назаримда,— деди,— жаноб профессор, қўлингиз бирмунча баланд...

Профессор кулиб юборди:

— Ҳа йўқ, қўйсангиз-чи! Ўйин баравар, мен графдан, агар у рози бўлса, ўйинни шу ҳолда қолдиришни илтимос қилардим.

Толстойнинг чеҳраси ёришди.

— Дуранг демоқчисиз?

— Унчалик эмас. Толстой билан ўйнаб ютиш мумкин, ютқизиш мумкин, ўйинни дуранг билан ҳам тугатиш мумкин. Аммо ўйинни тугалламай қолдириш ва фурсат келиши билан: «Ҳа, айтгандай, Толстой билан бошлаган ўйинимни тугатишим керак», дея олиш имконига эга бўлиш, биласизми, бу мен учун катта бахт бўлур эди...

Толстой шахмат столини нари сурди ва:

— Миннатдорман, Григорий Иванович,— деди,— сиз жуда ҳам олижаноб экансиз.

Толстойнинг қайсар ўғли жаҳл қилди:

— Жаноб профессор, аммо биз сиз билан келишганимизда...

Гўё атрофдагиларга бу нарса шунчалик таъсир қилишини кутмагандек, жаноб профессор ҳайратга тушиб аланглади ва жавоб берди:

— Мен бутун дунё таъзим қиладиган инсонга шубҳали диагноз қўйишга ўзимни ожиз ҳисоблайман. Айна шунинг учун мен гонорардан ҳамда йўл харажатларини кўтаришларидан воз кечдим. Мен ўзим учун ғоят қадрли киши билан танишиш шарафига муяссар бўлганим учун беҳад миннатдорман.

Яна Шопен асари, яна фуга ижро этилди. Хонага сукунат чўкди, ҳамма жим қолди. Толстой вужуди қулоққа айланиб куйни тинглар ва ҳатто ана шу бахт ва роҳатбахш дақиқаларда ҳам унинг руҳи қаёқлардадир чарх урар ва фикри тўхтамасди:

«Сукрот ўз ўлимини қанчалик ажойиб қарши ол-

ганди! Шогирдлари, талабаларига ўлимидан сўнг нима бўлишимни билмайман, дерди. Бировни овора қилмаслик учун ўзи сўнгги дақиқада ювиниб олганди. Ута таъсирчан! Бугун мен ҳам кун бўйи ўлимим, дафи ҳақида ўйлаяпман. Бу дунёни одмигина ва инсонга лойиқ, қадрсизланмай тарк этишни ва қадрдон тупроққа, ҳаммамиз бино бўлган тупроққа қайтишни, боқий дунёга, асл ҳолатимга қайтишни истардим».

Куй тингач, хонага Гольденвейзер кирди.

— Хўш, Лев Николаевич? Ютдингизми?

Толстой ўрнидан турди ва лом-мим демай уни ўпди. Александр Борисович уялиб кетди ва у ҳам Толстойнинг чаккасидан ўпди. Шундан сўнг Лев Николаевич яшириб кўз ёшини артди, Гольденвейзер бўлса ўзини оқлашга тушди:

— Сиз қулоқ солиб эшитаётганингизни билганимда дурустроқ чалиб берардим, мен бўлса шунчаки, ўзимча...

Толстой қўлини кўтариб унинг гапини бўлди:

— Ижоднинг энг олий даражаси ҳам ана шунда, инсон ким учундир эмас, шунчаки, ўзи учун ёзишида, ижро этишида...— Бирмунча ўйчан тургач, давом этди:— Мен йигирманчи, йигирма биринчи асрда дунёмизнинг ҳоли нима кечади, деб кўпинча тунлари ўйлайман... Гоҳида ҳамма нарсани зулмат қоплагандек бўлиб кўринади, гоҳида зулмат чекина бошлаётгандек бўлади. Аммо бош масала, асосий савол — қаёққа ва нима учун, деган савол доимо муаллақ туриб қолади ва ҳатто моҳиятига етиб бормай, очиғини айтишим керак, агар шу кўйи кетаверадиган бўлса, бу маданийлашиш йўқ бўлаверсин, деган хаёлга бораман, аммо музикага юрагим туз сепгандек ачишади...

Азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан хонада у ёқдан-бу ёққа юрди ва яна Гольденвейзер олдига келди, унинг кўзига, ҳа, нақ кўзига қадалиб, аста, қарийб, пичирлаб сўради:

— Азизим, айтолмайсизми: оддий ишчилар ҳам Шопеннинг ушбу пьесаларини тинглаб маза қилишлари мумкин бўлармикан?..

Гольденвейзер кулиб юборди:

— Бу саволга дабудурустдан, осонгина жавоб беролмайди киши...

Толстой чуқур уқ тортди:

— Ижобий, маъқулловчи жавоб эшитишни жуда-жуда истаганим сабабли гоят қизиқиш билан сўраялман. Бу савол жавобида келажакнинг асл моҳияти яширин.

Улар тун алламаҳалда ётишди, бироқ Лев Николаевичга анчагача, қаердандир, боғ ичкарисидан куй оқиб келаётгандай туюлаверди ва Шопен асарлари ижро этилаётганда ўзининг адёлга ўраниб ётганидан уялиб кетди.

Ниҳоят нақ жарлик ёқасига етиб олгунига қадар унинг бўлари бўлди, ўзини туютолмас, оёқларини аранг судраб босарди. Ундан нарида жарлик, бўшлиқ нақ ютаман деб оғзини очиб турар, нарида уни ўлим кутар, орқага қайтишининг иложи йўқ, солдатлар, итлар, овчилар йўлни тўсиб, изма-из босиб келишарди. Бўри мадори қуриб, ҳолсизланиб мох босган тошларга чўзилиб ётиб слди ва қотди. Энди нима бўлса бўлаверсин, унга фарқи йўқ. У чарчаган, тинка-мадори қуриб битган, энди у тақдирдан бу қадар буюк чарчоқ ато этганлиги учун беҳад миннатдор бўлиб муздек мох узра ётар, агар бу чарчоқ бўлмаса тириклар дунёсини ҳеч бир тирик жон хотиржам тарк этолмасди.

Эрта билан, соат етиларда, Ясная Поляна уйи дарвозасини амирона ва қатъият билан дукиллатишди. Одатда Ясная Полянадаги боён уйини камдан-кам дукуллатишар, дукиллатадиган бўлишса ҳам уй эгалари биринчи овозданоқ гап нимада эканлигини дарҳол билиб олишар — оила аъзоларидан кимдир тунги поездда келган бўларди ёки телеграмма олиб келишган, ёки хизматкорлардан бирортаси зарур юмуш билан эшик дукиллатган бўларди. Бироқ дукиллаган овозга ҳамиша Софья Андреевна хонаси ёнидаги ҳужрада ухлайдиган оқсоч чиқарди ва бирон-бир муҳимроқ масала бўлса, кириб уй бекасига маълум қиларди... Бу сафар негадир чиқавермади. Бир неча маротаба дукиллатишди, ҳар сафар янада қатъийроқ, кескинроқ дукиллатишарди, ниҳоят Софья Андреевнанинг ўзи ўр-

нидан турди. Хонадан чиққан Софья Андреевна оқ-соч ухлайдиган қазноққа бош суқди ва унинг дераза олдида турганини кўрди.

— Дуняша, нега эшикни очишга чиқмаётибсан? Дукилллатишяпти-ку!..

Дуняша кузги япроқдек қалт-қалт титрарди.

— Қўрқяпман, жудаям қўрқяпман...

— Кимдан қўрқяпсан асти?..

— Қаранг, улар кўпчилик...

Софья Андреевна дераза олдида борди. Ҳовлига кираверишда полиция бошлиғи ва тўла қуролланган, мундирли беш киши турарди. Софья Андреевна қавима халатини елкасига ташлаб биринчи қаватга тушди, эшикни очди ва уйдагиларни уйғотиб юбормаслик учун паст овозда, айни чоқда полиция бошлиғи кимнинг эшигини дукилллатиб келганини унутиб қўймаслик учун бориб турган кибор, калондимоғлик билан деди:

— Хўш, хизмат, жаноб?

— Сизнинг уйингизда қандайдир Николай Николаевич Гусев яшириниб олган.

— Яшириниб олган эмас,— деди Софья Андреевна, гапингизни ўйлаб гапиринг деган оҳангда,— ҳамма қатори яшяпти. Кейин у сиз журъатланиб этганингизча «қандайдир» эмас, эримнинг адабий машғулоти лари бўйича ёрдамчиси, бошқача қилиб айтганда, котиб.

Полиция бошлиғи ҳокимларча бақрайиб қарар, шу топда ҳеч кимга керак бўлмайдиган, йўл ўртасида ётган харсангтошга ўхшарди.

— Бекам, марҳамат қилиб, келганимизни унга хабар қилсангиз...

Софья Андреевна ташвишланиб изига қайтди — яқинда, Гусев Телятникларникида яшаб турганида ҳам тинтув қилиб, қоғозларидан гўё нимадир топишган эди, яна тинтув бошланиб, қоғозларни шитирлатишади деган хаёлдан унинг вужуди титрарди. У эшикни тақиллатганида Гусев кийиниб олган, йўлга шай турарди. Гуноҳкорона илжайиб, гўё: «Бу ташвишлар учун кечирасиз, қўлимдан нима ҳам келарди, ана шу полиция бошлиқларига ёқиб қолганман-да...» дейтгандай эди.

У остонада кўриниши билан полиция бошлиғи енг

қайтармасидан қандайдир қоғозни олди ва тантанали ўқий бошлади:

— Николай II император ҳазрат олийлари номи билан...

Гусев хонадонда бемаврид, ортиқча шовқин-сурон кўтарилишидан чўчиб, ўзимни ихтиёрий равишда ито-аткорона қўлларингизга топшираман, дегандек икки қўлини боши узра кўтарди ва қарийб шивирлаб деди:

— Умуман, ҳаммаси тушунарли... майда-чуйдам-ни йиғштириб олишимга қанча вақт берасизлар?

— Ярим соат!

Гусев изига қайтиб майда-чуйдасини шошилинч йиғштира бошлади, бу вақт ичида Софья Андреевна кириб Лев Николаевични уйготди — Гусевнинг олиб кетилиши гоят жиддий масала эди, мана энди остонада уйқуси чала, жаҳли чиққан ва норози Толстой турарди.

— Жаноблар, қулоғим сизда...

Полиция бошлиғи гап нимада эканлигини оғзаки тушунтиришга журъат этмади. Енг қайтармасидан қоғоз чиқариб қибсга олиш ҳақидаги қарорни ўқий бошлади.

— «... юқоридаги сабабларга биноан Николай Николаевич Гусевни назорат остида Пермь область Чердинск уездидаги қамоқхонага икки йил муддатга қамалсин».

Толстой нима қилишини билмай қолди:

— Ижозат этинг, нега энди, айнан Пермь областига, нима, яқин атрофда қамоқхона йўқми, кейин нега икки йилга?

— Кўрсатма шундай!— деди полиция бошлиғи қуруққина қилиб.

— Кимнинг кўрсатмаси?..

— Ички ишлар министри Столипиннинг!

Лев Николаевич қалт-қалт титрай бошлади.

— Жаноблар, гап бундай... Менинг мулким чегарасидан зудлик билан чиқиб кетишингизни ва ўша Столипинингизга, йўқ, унга эмас, подшо императорга хабар қилишингизни....

Полиция бошлиғи ва тўрт соқчи тошдек қотиб туришар, кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди, шунда Ясная Поляна эгаси сўради:

— Менга яна бир нима демоқчисизлар шекилли?

— Йўқ. Биз қамоққа олинишига буйруқ берилган кимсани кутиб турибмиз.

Шу топда кичкина халта кўтариб Гусев чиқиб келди.

— Йўқ,— деди Лев Николаевич,— мен сизни қўйиб юбормайман. Жуда бўлмаган тақдирда биз бирга борамиз.

— Устоз,— деди Николай Николаевич Толстойнинг елкасига журъатсизлик билан қўлини қўйиб,— улар билан кетаверишимга рухсат этинг. Сизнинг голяларингиз учун заҳмат чекишимга ижозат этинг...

— Йўқ,— деди Толстой,— мен олдин 324-модда нимаю бегона уйга тонг гира-ширасида кириб келиб беғуноҳ одамни қамоққа олиш нима эканлигини аниқлаб билишим керак.

— Лев Николаевич, илтимос қиламан, ҳеч нимани аниқлаш керак эмас... Ахир ўзингиз аниқ ва равшан ифодасини топган ҳақиқат енгилмас бўлади, деб қайта-қайта такрорлашни яхши кўрардингиз-ку! Менимча, бу ўтакетган ноҳақлик ўша ҳақиқатнинг кўриниши ҳамдир...

Бу шунчалик ишонч, қатъият билан, шу қадар сокин қувонч билан айтилган эдики, ҳокимият эмас, аксинча, улар маънавий голиб келишган эди. Лев Николаевич уни жимгина қучиб ўпди. Кейин Гусев назоратчилар қуршовида кетаётганида ҳам Толстой улар кетидан дарвозагача чиқаркан, улар қамоқхона аравасига ўтиришганда ҳам, у анча ергача яёв юриб, дўсти ва шогирдини кимсасиз далалар ёқалаб кузатиб бораркан, юрагида шунчалар соғинч, шунчалар ғам-ғусса бор эдики, бир қадам юришга ҳоли йўқ эди. Нафасини ростлаш учун йўл ёқасига чиқди, шу кўйи анча ўтириб қолди, уни излаб Маковицкий ва Булгаков келганида азбаройи ҳаяжон-изтиробга тушганидан оёқларида мадор қолмагани аён бўлди. Дарҳол арава кераклигини айтиб одам юборишди, шундай қилиб, ҳолдан тойган Толстойни тушга яқин уйга олиб келишди.

Ўша тунийёқ Толстойнинг юрак хасталиги хуруж қилди. Юрак фаолияти қарийб бўшашиб кетди. Бунинг устига, томирларида қон қотиб қолиб азоблар, бу каби хуружлар негадир доимо тунда, уйқусида рўй берар ва мана энди ҳам силласи қуриб ётарди. Унинг

тепасида Маковицкий, Софья Андреевна, қизи Александра туришибди. Юрак увишишдан ҳали ўзига келганича йўқ. Қарийб музлаб бораётган кекса вужуд ҳамон қалтирайди, аммо ижодкорнинг фикри ва идрок тиним билмайди, унинг тўхташи мумкин эмас. У ётганича ўйлайди: «Ганди таълимотида ҳамма нарса ни айқаш-уйқаш қилиб юборадиган ҳинд ватанпарварлиидан бўлак барчаси фавқулодда гўзал. Буюк фикр устунга боғлаб қўйилган ҳолича қолиб кетиши керак эмас, у онаси ортидан югуриб юрадиган тойчоқ эмас. Фикр қанчалик чуқур ва кенг қанот ёйса, у фарзанди бўлган ватан чегараси шунчалик кенг, ҳадсиз бўлади».

Маковицкий ялиниб-ёлворди:

— Лев Николаевич, ўтиниб сўрайман, адабий ишларни буткул унутинг.

— Миям нима билан банд эканлигини сиз қандай қилиб билишингиз мумкин?

— Томир уришидан билиб турибман.

— Унчалик эмас, Гандини бир қур эслаб қўйдим, холос.

— Шунчаки, бир қур эшлаш умуман мумкин эмас, чунки фикрнинг қисқагина бир нуқтага жамланиши миянинг икки-уч ҳисса ортиқроқ ишлашини талаб қилади.

— Куч-қувват кетиб бориши билан ишлашга эҳтиёж кучайган ҳолда нима қилмоқ керак?

— Сиз ёзиб боринг ёки бизларга айтиб туринг. Ҳар қандай фикрни ҳар томонлама ўйлаб олишдан аввал, бизга айтиб ёздилинг, шундай қилсангиз, маълум муддатга ўша фикрдан узоқлашасиз, кейинчалик, соғайганингиздан сўнг, ҳар томонлама ўйлаб, сайқал берасиз.

— Қани бўлмаса, шундай қилиб кўрайлик.

У анча вақт кўзи юмуқ ҳолда ётди. Ухлаб қолгандек ҳам кўринди, у кўзини очганда Софья Андреевна сўради:

— Лёвочка, тузукроқмисан?

— Бир оз дуруст. Нега бунчалик қизиқиб сўраяпсан?

— Эртага анчагина тетик бўлишингни жуда-жуда истаяпман.

— Эртага нима бўлади?

— Наҳотки эсингда бўлмаса! Эртага тўйимиз бўлганига қирқ саккиз йил тўлади.

— Ўрнимдан туролмасам керак.

— Лёвочка, соғайиб, ўрнингдан туришинг керак албатта. Қирқ етти маротаба бир ишни қилолган одам, қирқ саккизинчи маротаба ҳам адо этиши керак.

Эртаси куни якшанбага тўғри келди, ҳаво фавқулодда очиқ бўлди. Бу унинг ҳаётидаги сўнги чарогон кун эди. Кўк юзида битта-яримта булут сузиб юрар, аммо осмон мовий ва тиниқ, кун иссиқ эди. Ясная Поляна боғини супуриб-сидиришган, тўкилган барглари тўплаб ёқишган, кузги тутуннинг ёқимли ҳиди теварак-атрофга, узоқ-узоқларга тарқаганди. Тула бўйлаб байрам қўнғироқлари янграр, далалар ора-лаб бричка, файтонлар елдек учар, бари-бари гиштин устули дарвоза томонга йўл солар, боён уйининг катта залида Толстой оиласи узоқ давом этган сайрдан сўнг дам оларди. Софья Андреевна оқсоч хотинни чақириб тушлик дастурхонига нима тортиш ҳақида кўрсатма берар, Татьяна Львовна эса отасининг асарларининг янгигина келтирилган жилдини варақлар, Лев Николаевич бўлса бурчакда эски альбомни томоша қилиб ўтирарди.

Татьяна Львовна китоб саҳифасидан бир ерга кўзи тушиб хитоб янглиғ ўқий бошлади:

— Мана бунга қулоқ беринглар, отам бир вақтлар қандай хатлар ёзган эканлар! «Қишлоқдан ёзаяпман, юқорида акаси билан гаплашаётган хотинимнинг овозини эшитиб турибман. Мен уни дунёда ҳаммадан кўра кўпроқ яхши кўраман. Мен ўттиз тўртга чиқдим, бунчалик яхши кўриб, бахтиёр бўлиш мумкинлигини билмас эдим. Хотиржам бўлиб олгач, сизга узундан-узоқ хат ёзаман. Шу кунларда бир нарса хаёли мени банд этган, гўё мен, менга тааллуқли, менга насиб қилиниши керак бўлмаган бахтни қонунсиз, нолойиқ равишда ўғирлаб олгандайман. Ана, у келяпти, мен унинг овозини эшитаяпман, кўнглим алланечук хотиржам, дилим равшан, ҳаммаси аъло даражада...»

Софья Андреевна олдинига сўзма-сўз ўқиб берилган мактубни эшитиб уялиб кетди, аммо ўзини қўлга олди ва эламасликка ҳаракат қилди:

— Эҳ, бу хатларнинг бари ростмиди.

Лев Николаевич хонада бўлаётган гапларга парво

қилмай, бурчакда ҳамон альбом варақлаб ўтирарди. Аммо Софья Андреевна гап узилиб қолишини сира истамасди:

— Унинг эски кундаликлари саҳифаларининг қаеригадир кўзим тушган эди, менга уйланмоқчи бўлган ўша йиллари, мабодо мен розилик бермасам жонига қасд қилмоқчи ҳам бўлганлигини ўқигандим.

— Қандай даҳшат! Сиз бу гапга ишонган эдингизми?..

— Йўқ,— деди Софья Андреевна ясама бепарқлик билан,— шахсан мен, мабодо инкор этган тақдиримда ҳам ҳеч нарса бўлмаслигини, у нари борса бошқа сиров билан бўлиб кетаверарди, деб ўйлайман.

Лев Николаевич уйқусизлик ва машаққатли ўтган тун чарчоғидан ҳали қутула олмаган, қовоғи солиқ ўтирарди, Татьяна Львовна гап мавзусини бошқа ёққа буриб юборишга ошиқди:

— Уша вақтда у чиройли эдимми?

Софья Андреевна кулди:

— Ҳа йўқ, аксинча, ҳозир анча чиройли бўлиб қолди. Илгари бурни кавушдек қанқайиб турарди, энди чи, осилинқираб, тўғри бўлиб қолди. Юзи қизиқ-қонлигини билдириб турар, безовта ва хушчақчақ эди. Энди ихчамлашиб, ёқимли, раҳм-шафқатли бўлиб қолди. У ҳеч қачон мени уни севганимчалик севмаган.

Лев Николаевич альбомни варақлар, ўйлар эди: «Эски суратларни кўздан кечириш гоят қизиқарли. Талайгина характерларнинг қадрига етасан. Мана, мисол учун Урсов. Кўпчилик аҳмоқ одамлар уни аҳмоқ дейишганди, у кўпгина ақлли одамлардан ақллироқ эди».

Софья Андреевна тўнгич қизидан илтимос қилди:

— Яна бирорта хатни ўқиб бер.

Татьяна жилдни анчагача варақлаб ўтирди-да, кейин ўқий бошлади:

— «Бола эканман, ўйламай-нетмай, кўнгил бўшлик билан чин юракдан ишонардим, кейинчалик 14 ёшимда ҳаёт ҳақида умуман ўйлай бошладим ва динга дуч келдим. У менинг ҳаёт ҳақидаги назариямга тўғри келмасди, ўз-ўзидан маълум, унга қарши чиқиб, қонунларини буза бошладим. Ун йил чамаси усиз ҳаётим тинч ва осуда ўтди. Дунё кўз ўнгимда аниқ ва равшан, мантиқий намоён бўлар, динга ўрин қолмас-

ди. Кейин, ҳаётнинг мен учун сирлилиги тугади, ҳамма нарса очиқ тус олди, аммо ҳаёт энди қандайдир маъносини йўқота бошлади. Уша вақтда Кавказда яшаётгандим, ҳар вақтдагидан ёлғиз ва бахтсиз эдим. Мен, одамлар ҳаётда бир мартагина фикрлаш қобилиятига эга бўлишлари даражасида ўйлай бошладим. Бу мен учун ҳам машаққатли, ҳам яхши эди. Ҳеч қачон, на илгари, на кейинчалик мен фикрлаш бобида бу даражачалик юксакликка кўтарилмагандим: оддий замин кишининг фикри парвоз этиб етиб боролмайдиган узоқликларни кўролдим. Бу ҳолат икки йил давом этди, ўша йиллари нимагаки эришган, қўлга киритган бўлсам, менинг бир умрлик эътиқодимга айланди. Худо ҳаққи, бу сўзларимдан менинг ўша вақтдаги изланишларимнинг жамулжамлигини ва кучини тўла англаб ета оламиз, деган ҳаёлга бора кўрманг. Бу ҳар биримизда бор бўлган, кўнглимиз тубида яширинган сир: бир нарсани аниқ айтишим мумкин — ўша вақтда менда ҳақиқатни идрок этишга бўлган куч ва интилишни камдан-кам одамда учратганман...»

Лев Николаевич эски альбомни варақлаб ўтираркан ўйларди: «Мавридини топиб менинг ёшлик йилларим кундаликларидан нашр учун қизиқиш уйғотиши мумкин бўлган ерларини олиб қолиб, қолган саёз ерларини ташлаб юбориш кераклигини васиятимга киритиб қўйишим керак. Майли, кундаликлар қандай ёзилган бўлса, шундайлигича қолаверсин. Унинг саҳифаларидан, жилла қурса, ёшлик йилларимнинг бемазагарчилигига қарамай, худо беҳабар бўлмаганлигим, қариликда уни тушуниб ва яхши кўра бошлаганлигим кўриниб туради».

Татьяна Львовна ёнида ўтирган Душан Петрович сўради:

— Лев Николаевичнинг Александра Андреевнага мактубларини мен жуда яхши кўраман.

Ҳамманинг кўнглини овлаш учун Татьяна Львовна шу хил мактублардан бирини дарҳол топди:

— «Жон буви, менинг мактубларим сизга нимага керак! У ерда, Петербургда яхши нарсалар бисёр, мен тамомила бошқа одамман. Мен қишлоқдан деҳқонлар билан бир-бирингизнинг оғзи-бурнингиз қоп-қора қон бўлгунча уришишгина эмас, умуман, ёқалашмаслик

кераклиги хусусида тортишиб, суҳбатлашиб қайтаман ёки заминдорларнинг бизнинг замонда қизларни зўрлаб эрга бериши яхши эмаслиги ҳақида қўшнилар қулоғига қуйиб қайтаман!..»

Софья Андреевна луқма ташлади:

— Лев Николаевич унинг қаршисида ўзининг яхши фазилати, бадий томонини кўз-кўз қилади...

Татьяна Львовна бошқа луқма бўлмасмикин, дея сабр қилиб турди ва сўнгра ўқишда давом этди:

— «Ҳа, айтгандай, мен ажойиб иш бошлаганман, бир қадам нари кетолмайман — бу ҳам бўлса менинг мактабимдир. Деҳқон болаларини тасвирлаб ҳикоя қилишнинг иложи йўқ, уларни кўз билан кўриш керак. Мен уруғ-аймоғимизда булар каби ёқимтой болаларни кўрмаганман, кўз олдингизга келтиринг-а — икки йил бадалида бирортаси бирон марта жазо олмабди. Эриниш, қўполлик, ноўрин гап-сўз ҳатто ҳаёлга келмайди. Мактаб биноси қарийб қайта қўлдан чиқарилди, бинога киришим билан...»

Лев Николаевич суратлар тўла альбомни столга қўйди. У хонадагилар суҳбатига, мактуб саҳифаларига диққат билан қулоқ осадди ва унинг ажин босган юзи ёришиб кетади — у ўзининг навқирон ёшлигини эслайди, ўзини Ясная Поляна мактаби ўқувчилари қуршовида кўради, бироқ тўсатдан эшик очилиб, кекса фотограф кириб келади. Нима қилишини, нима дейишини билмай туриб қолади, Татьяна Львовна ундан, нима кераклигини аниқлаш учун ўқишни тўхтатгач, фотограф Софья Андреевнага мурожаат қилади:

— Хоним, хонага кириб келганим учун узр сўрайман, лекин тушдан сўнг кун оға бошлайди, соат бешдан кейин олинган суратнинг эса яхши, сифатли чиқишига кафолат беролмайман.

Лев Николаевич тутақиб кетди:

— Бу одам ким ўзи ва нима демоқчи?

Кекса фотограф таомил бўйича ўзимни-ўзим таништиришим керак, деган хаёлга борди. Узоқ, бе-сўнақай таъзим қилди ва деди:

— Рухсатингиз билан, Лев Николаевич, мен Шапиро бўламан, петербурглик фотограф. Россиянинг энг яхши ёзувчилари, кимни кўриш менга насиб қилган бўлса, шахсан ўзим суратларини олганман. Бу сурат-

лардан мен, ўзига хос ҳужжатли галерея, альбом туз-моқчиман...

Софья Андреевна шошилиб ўрнидан турди, бориб Лев Николаевичнинг ёнига ўтирди ва эркалаб деди:

— Лёвочка, худо ҳаққи, ташвишланма. Мен тўйимиз бўлиб ўтган кун шарофати билан бир нечта суратга тушиб қўйиш учун сураткашни таклиф қилгандим ва йўқ демаслигинга қарийб ишонган эдим...

Бахтга қарши, Шапиро ортиқча гапдон чиқиб қолди:

— Сир бўлмаса, хоним, неча йил бурун эканлигини билиб қўйсам дегандим...

Софья Андреевна унга қаҳрли қараб қўйди.

— Биз, сиз билан анави ерда аппаратингизни ўрнатишингизга, кейин биз унинг қаршисига бориб туришга келишган эдик.

Шапиро индамай чиқиб кетди, Лев Николаевич бўлса қатъий деди:

— Аппарат қаршисига бориб туришни хаёлимга ҳам келтирмайман. Сураткашлик иши ҳамиша менинг гашимга тегиб келган.

— Лёвочка, қанча вақт олиши мумкин! Бир дақиқа, ундан кўпга чўзилмайди.

— Гап қанча вақт олишида эмас, менинг бу юмушга муносабатимда Боз устига, менинг эски суратларим тўлиб ётибди! Бу суратлар ёнига серсоқол бобонинг яна бир нусхаси қўшилса бирон нарса ўзгарадими?

Андрей Львович ҳурмат-иззатли оҳангда деди:

— Кўп нарса ўзгаради. Оиламиздаги келишмовчиликлар ҳақида матбуотда кўпдан бери ҳар хил гапларни ёзиб келишади, тўй бўлиб ўтган кун шарофати билан тушилган сурат босилиб чиқса...

Лев Николаевичнинг азбаройи жаҳли чиққанидан жони ҳалқумига келаёзди.

— Шу етмай турувди! Жамоатни тинчлантириш учун Ясная Полянада концерт уюштириш!

Софья Андреевна илтимос қилди:

— Лёвочка, менинг учун суратга тушмоқчи бўлмасанг, биз иккаламиз шунчалар суйган ўша ёқимтой мавжудот хотираси учун туша қол. Агар у тирик бўлганида, биз уни албатта ёнимизга олиб, уч киши суратга тушган бўлардик...

Толстой бир бурчакка борди, ҳаммадан юзини ўгириб ўтирди, ўзини узоқ тинчлантирди ва ниҳоят чурқ этмай розилик берди.

Софья Андреевна ўрнидан турди.

— Раҳмат сенга, дўстим.

Сўнг эшик томон юраркан, ўглидан илтимос қилди:

— Юр. Сураткаш аппаратини тўғрилаб созлаб олиши учун сен Лев Николаевич ўрнига турасан, Лев Николаевич чиқиб тўғри сенинг ўрнингга туради, қараб-санки, суратга тушамиз-қўямиз.

Ҳамма сураткашнинг уй олдида аппаратни бир нуқтага тўғрилаб созлаб олишини кўриш учун чиқиб кетди, Лев Николаевич ва Булгаковгина қолишди. Лев Николаевич ундан аста сўради:

— Валентин Фёдорович, аппарат қаршисида ўзингизни қандай тутиб тура оласиз? Биласизми, мен бирон-бир ҳазил қилиқ қилишдан — оёқ кўтаришми, тил чиқаришми, хуллас, аранг ўзимни тийиб қоламан...

Булгаков кулди:

— Менимча, аппарат қаршисига турган ҳар бир одам ўзини шундай ҳис қилади.

— Сизнингча, шундайми? Софья Андреевна ҳам ўзини шундай ҳис қилишига имонингиз комилми?

— Софья Андреевна хусусида кафолат беролмайман...

Шу пайт Шапиро кириб келди ва иккинчи маротаба пешонаси ерга теккудек таъзим қилгач, деди:

— Жаноблар, ҳамма нарса тайёр.

— Бунчалик таъзим қилиш керак эмас, буни менинг ўзим ҳам биламан.

— Кечирсинлар...

— Ҳа йўқ... такаллуфсиз кутиб олганим учун мен сиздан кечирим сўрайман. Илтифотингизни дариг тутмай гуноҳимни кечинг. Мен нимаики гапирган бўлсам, сизга, сизнинг ҳунарингизга ҳеч бир алоқаси йўқ, умуман, бошқа сабаб билан айтилди.

Кекса сураткаш жон деб ярашишга тайёр эди.

— О, безовта бўлганга арзимайди! Биз сураткашлар врачларга ўхшаш оилавий сирларни ичимизга ютиб кетаверамиз. Бу — бизнинг бурчимиз!

Сураткашнинг бу гапидан Толстой бир қур ҳайратга тушди.

— Шундай денг! Сиз нима, яхши сураткашмисиз?

— Үзимни ўзим мақташим бирмунча ноқулай, аммо мен олган суратлар рус киборларининг уйини бекзайди, журналларга ишлаган суратларим ҳақида оғиз очмасам ҳам бўлаверади...

Толстойнинг бу сураткашликка алоқадор қандайдир фикри бор эди, сўраб бафуржа билиб олмоқчи бўлди-ю, гап нимада эканлигини ҳадеганда эслолмади. Кейин, эшикка етганларида, ёдига тушиб сўради:

— Рангли сураткашлик ҳақида нима дея оласиз? Соч ҳамда кўз, умуман, бизни ўраб турган табиат рангини тўла акс эттирадиган сурат тайёрлаш мумкинми?

Кекса сураткаш яна бир маротаба таъзим қилди; бу сафар қойилмақом чиқди.

— Ҳша кунларга етиб бориш умидидаман, гапларимга ишонинг, насиб этса, Россияда биринчи рангли сурат...

Толстой эшикни очиб, қуруққина қилиб деди:

— Йўқ, кераги йўқ. Ҳша кунларга етиб бормасам керак. Кейин, очигини айтганда, мен рангли сураткашликка буткул ишонмайман. Бу ҳақда Чертков менга кўп нарсаларни айтиб берди, мен барибир ишонмайман. Бунинг бўлиши мумкин эмас.

Улар ҳовлига чиқишди. Боён уйи олдида талайгина одам тўпланганди: меҳмонлар ҳам, уй ичидагилар ҳам, тиланчилар ҳам, художўйлар ҳам бор эди. Софья Андреевна ҳаммага кулиб боқар, таъзим қиларди, бу намоишкорона илтифот Толстойнинг яна гашига тегди, фиғонини оширди. У Софья Андреевна ёнига бориб турди. У меҳр билан Лев Николаевичнинг қўлтигидан олди, шу топда у раҳмдил ва хушфеъл эди, Лев Николаевич ҳорғин ва жаҳли чиқиб турарди. Кекса сураткаш эр-хотинни бир ёстиққа бош қўйганларига қирқ саккиз йил тўлган кунда суратга олди, бу Толстойнинг сўнгги сурати бўлиб қолди.

Бўри Ҳша кунни шом тушгунга қадар тақир қояда қимир этмай ётди. У қояга шунчалик ёпишиб олган эдики, гўё қояга қўшилиб ўсгандай кўринар, қояга айланиб қолгандай эди, аммо борлигининг қандайдир кичкина бир қисми ҳамон умид қилар, буткул узоқлашган, уни тарқ этган нарсадан, жилла қурса, бир

томчисининг қайтишини кутар, лекин ҳеч нарса қайтиб келмасди. Шом қўнғач, аста кўзини очди ва пастда, нақ тумшуғининг тагида жарликни кўрди ва сеҳрлангандек тикилиб, оқшом қоронғиси оралаётганини, қоронғига уйғунлашиб кетаётганини кузатди, бу жарлик сўниб бораётган ҳаётига сўнги дарча эди.

Тунда, Ясная Полянадаги уйда ҳамма уйқуга кетганида, соат учга бонг урганида, Лев Николаевич ўрнидан турди, ёзув столи тепасига келди, шамни ёқиб, кундаликка ёзиб қўйди: «Бирдан-бир, энг сўнги имконият қолди. Унга қарши яхшилик билан курашиш керак. Мен бу уйда яшашимни фақат яхшилик билан орқага суришим мумкин, агарда орқага суришнинг имкони бўлса».

Бу фикрдан чўчиб тушди. Орқага қаради, тунги халатини кийиб олган Софья Андреевна эшикда турарди.

— Лёвочка, ёзган нарсангни ўқишни истайман, — деди паст овозда.

Толстой ёзганларининг устига қўлини қўйиб, яширган бўлди.

— Бу ёзувни сенга кўрсата олмайман.

— У ахир менга тааллуқли-ку!

— Ҳа, сенга тегишли.

— Агар бу ёзувни менга кўрсатмасанг, ётиб ухлолмайман. Мен ҳақиқда нима ўйлаётган бўлсанг кунбакун билиб боришим керак. Мен барчанинг ва худонинг ҳам қаршисида сенинг хотинингман.

Лев Николаевич ўрнидан турди. Азбаройи жаҳли чиққани, аччиқланганидан вужуди қалт-қалт титради.

— Менинг сўзларим ва менинг фикрим эркимнинг асоси ва мен уларни кимнинг қаршисида бўлмасин, ҳимоя қиламан...

Софья Андреевна хонадан чиқди, Лев Николаевич шамни ўчирди ва ўрнига ётди. У ухламас, аммо бутун диққатини бир жойга тўплаган ҳолда тун сукунатига қулоқ солиб ётарди. Ҳатто шу вақтгача ҳеч қандай чегарани, ҳеч қандай нормани тан олмаган, ҳеч қачон дам олиш нималигини билмаган, унинг буюк ёрдамчиси — ички овози ҳам бирдан жимиди. Кейинчалик,

узоқ кутишдан сўнг, кўзи қисилиб келди-ю, қисқа уйқуга кетди, соат тўртларда яна уйғонди. Қўшни хонадан, ижодхонадан заиф чироқ шуъласи тушиб турар, қоғоз шитирлагани эшитиларди. Лев Николаевич жим ётар, бироқ унинг руҳи, унинг ички овози бирдан фавқулодда хотиржам ва қатъий гапира бошлади: «Энди мен кетаман. Зудлик билан, уйдаги шов-шув босилиши биланоқ, шу тунда кетаман. Уйдан чиқиб кетишим учун куч-қувватимни тийишим керак, ўзимни-ўзим эҳтиётлашим зарур. Ҳозир энг муҳими — томир уришини санаб бориш. Энди ҳеч нарса ҳақида ўйлама, энди ўнг қўл томир уришидан муҳимроғи йўқ. Шундай қилиб санай бошлаймиз: бир, икки, уч, тўрт... Ўн бир, ўн икки, ўн уч, ўн тўрт...»

Софья Андреевна шамни пуфлаб ўчирди. Хонадан аста чиқди, мана унинг қадам товушлари йўлакдан ҳам эшитилмай қолди. Соат тўрт яримга бонг урди. Лев Николаевич уйдагилар қачон уйқуга кетиб, сукунат чўкишини кутиб ётар ва санарди:

— Етмиш етти, етмиш саккиз...

Бўри сакради. Утган умридан ҳеч нарса қайтиб келмайди, бу аламзада сакраш эди; бу уни қоя устида ўлик топиб олишлари ва у сўнгги кучини бирон нарсага сарфлаёлмай чангга айланиб қолишини ўйлаб даҳшатга тушиш оқибатида сакраш эди; облавани ҳис қилиши, облава қонун-қоидаларини билиши, ёлғизлик, сўнгги кунлардаги мудҳиш ёлғизлик ва бирдан унинг қаршисидан чиқиб қолган, шом қоронғисига йўғрилиб кетган манави жарлик — буларнинг ҳаммаси ҳайратомуз бир дақиқага, бир нафас олишга, бир сакрашга уйғунлашиб кетди.

У сакради.

Борлиқ узра сукунат ва осойишталик кўнди, бу сукунат ва осойишталик ортидан бошқа ҳеч нарса келмади, кўринмади.

Тун ярмидан оққанда уйқусираган отбоқар, ортиқча тақир-туқур қилмасликка ҳаракат қилиб, отларни эгарлади ва Ясная Полянанинг гиштин дарвозасидан ташқарисига олиб чиқди. «Қирқ саккиз йиллик мен

билан ўтган ҳаётинг учун миннатдорчилик билдираман ва неки гуноҳим бўлса кечиришингни сўрайман, ўз навбатида мен ҳам сени чин кўнгилдан кечираман».

Александра Львовна иссиқ кийимлар олиб чиқиб берди. Душан Петрович лампа чироқ тутиб Лев Николаевичнинг эгарга ўтиришига қарашиб юборди. Отлар юриб кетди. Аммо дам ўтмай яна тўхташди ва Маковицкий шошилинич изига қайта бошлади.

— Душан Петрович, нима бўлди?

— Саша, азизим, клистирни унутибмиз. Ёшсиз, кўзингиз яхши кўради, югуриб бориб опкела қолинг.

Александра Львовна югуришга тараддудланди-ю, кейин тўхтади ва сўради:

— Балки бир амалларсизлар?

Маковицкий ўйлаб туриб қолди.

— Йўқ, клистир бўлмаса йўлга чиқолмаймиз.

Мана, клистир докторнинг қўлида ва отлар гўё бу мўъжизага ишонмагандек иккинчи маротаба юриб кетишди. Тун қўйниги кириб кетадилар, сукунат чўқади, мовий осмон ва Ясная Полянадаги бутун икки қаватли гиштин уйда биргина милтиллаган чироқ қолади.

Ўша, бир минг тўққиз юз ўнинчи йилнинг тунида дунё шаҳарлари сокин, осуда ва қаттиқ уйқуда эди. Одамлар гийбатлардан, бойлик орттиришдан, сайлов олди кампаниясидан чарчаб, ҳолдан тойиб ухлашарди. Гарчанд улар ухлаб ётишган, дунёда сокинлик ва осойишталик ҳукмрон бўлса-да, Ясная Полянадан Засека темир йўл бекати томон чўзилган қишлоқ йўлидан арава тарақлаб борарди ва дунё шаҳарлари сутчиларнинг овозидан эмас, дарвозабонларнинг ҳовли супуришидан эмас, черков ва ибодатхоналарнинг қўнғироқларидан эмас, балки ўша вақтда ҳали янги бўлган телеграф аппаратининг жонсиз тиқирлашидан уйғонди. Газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан ёзилган сарлавҳалар билан чиқди: «Толстой йигирма саккизинчи октябрда, ҳали тонг ёришмасдан, соат бешда Ясная Полянадан чиқиб кетди. Лев Николаевич доктор Маковицкий билан бирга чиқиб кетди. Софья Андреевнанинг номига ёзилган хатда у оиласи билан илиққина хайрлашган ва энди у дабдабали шароитда ортиқ яшолмаслигини ёзган ва ҳақиқий христиан сифа-

тида узлатга чекилган эди». Инглиз газетаси «Таймс», дунё таянч нуқтасини йўқотиб қўйди, деб ёзганди. Бу буюк кекса Тула яқинидаги чорбоғида тинчгина умр кечираётганида инсоният у билан кутилмаган бирон-бир воқеа содир бўлмаслигини биларди, бироқ мана, Толстой ўз қарсргоҳини ташлаб чиқиб кетди, эндиликда дунё эртанги кун унга нима олиб келишини билмайди...

Газета сотувчилар дунёнинг йирик шаҳарлари кўчаларида унинг номини айтиб бақириб-чақиритаркан, саксон икки ёшли Толстой одамларга лиқ тўла, ишчилар учун мўлжалланган, ўша вақт ибораси билан айтганда; учинчи класс вагонда кетиб борарди. Шовқинсурон, тарақа-туруқ овозлар, вагон тамаки тутунига тўлиб кетган, бу ҳам етмагандек ўта манман мансабдор, дунё ҳақидаги фикрини Лев Николаевичга тушунтиришни ўзининг бурчи деб тушуниб, унинг ёнига ўтириб олганди. Козельскка етиб келишганда толиққан Лев Николаевич поезддан тушиб қолди. Маковицкий билан бирга ўша вақтда Россияда машҳур Оптина Пустинь ибодатхонасига отлиқ жўнашди. Бир амаллаб тонг отиришди, эртаси куни гира-ширада яна йўлга тушишди, бу сафар Шамордино ибодатхонасини кўзлаб юришди.

Лев Николаевичнинг кенжа синглиси Марья Николаевна кўп йиллардан бери Шамордино ибодатхонасида яшаб келарди. Оиласи, икки фарзанди бор эди, лекин ўша вақтдаги оқсуяк рус киборлари таомилидагича, болаларини вояга етказгач, у ибодатхонага роҳибаликка ўтганди. Синглисининг бу қилмишини Толстой маъқулламаган ва ёзган мактубларидан бирида Марья Николаевнани тентак деб атаганди. Бу мактубга жавобан табиатан мулойим ва босиқ Марья Николаевна акасига гулли диван ёстиқчаси тикиб унинг четига дона-дона қилиб қуйидагиларни ёзган ва ҳадя этганди: «Лев Николаевичга шамординолик тўрт юз тентакларнинг биридан».

Ўз-ўзидан маълум, Лев Николаевичнинг черковдан юз ўгириши кўнгилчан ва художўй Марья Николаевнага қаттиқ ботди. Гарчанд у акасининг бу иши учун бир оғиз сўз айтмаган, таъна қилмаган бўлса-да, бирдан сўлиб, қариб кетди. Толстойнинг албатта бундан хабари йўқ эди. Ясная Полянани бир умрга ташлаб

кетаркан, қариндошлари, оиласи ва шу вақтгача яшаб келган муҳити билан хайрлашаркан, бесабаб Шамордино ибодатхонасига йўл олмаганди. Толстой вақт оз қолганини, афтидан, сезар ва шунинг учун шошиларди. У Оптина Пустинь ибодатхонасидан чиқиб Шамординога йўл солган кун тонгида совуқ ёмғир ёға бошлади. Маковицкий ёмғир тиниши, ҳавонинг очилишини кутиш ва сўнгра йўлни давом эттиришга қарши эмасди, аммо Толстой шошиларди. Улар усти очик аравада йўлга чиқинди ва бу ёмғирдан Толстой шамоллади, бу шамоллаш унинг ҳаётида сўнггиси бўлиб чиқди.

Бечора Марья Николаевна ўз ҳужрасида уни ивиб кетган, совуқ қотган, гангиб қолган ҳолда кўриб, даҳшатга тушди:

— Лёвочка, азизим, сени кўрганимдан бошим осмонга етди, лекин уйда бир гап бўлганлигини кўнглим сезиб турибди...

— Уй — даҳшат! — деди Лев Николаевич. Овози титраб кетди, кўзи ёшга тўлди. Кейин, бирмунча ўзини босиб, деди: — Соня, менинг уйдан кетишимдан хабар топгач, ўзини ҳовузга отибди, чўкиб ўлмоқчи бўлибди, аранг олиб чиқишибди. Шундай, даҳшатли ҳаммаси.

У кучдан қолган, тинка-мадори қуриган, бахтсиз эди ва ҳар доим ожизлик устун келган дақиқаларда бўлгани каби, бошпана излар, одмигина жой ахтарар, ўша ерда ўзини ҳаётга қайтариш, руҳий тиклаб олишни истарди. Бошпана йўқ эди, ўзи уни тарк этди. Маана энди Лев Николаевич шошилинич режалар тузмоқда: у дастлаб қишлоқдан биронта деҳқон кулбасини сотиб олиб, ўша ерда барча деҳқонлар қатори яшашни ўйлади, лекин у бирин-кетин телеграммалар олди, телеграммалар кичик ўғиллари, аксари, Андрей Львовичдан келган бўлиб, буларда уни уйга, Ясная Полянага олиб кетишмоқчи эканликлари маълум қилинганди, аммо унинг Ясная Полянага қайтгиси йўқ, чунки куни кеча ўша ердан бош олиб чиқиб кетди, энди синглисини кўрар-кўрмас, яна йўл тарадудини кўриш керак бўлиб қолди.

Шамординода у Маковицкий ва кейинчалик уларга келиб қўшилган Александра Львовна билан кичкинагина меҳмонхонада туришди. Синглисининг олдидан

қайтиб келгач, Лев Николаевич қизи Сашани, Маковицкий иккалови харита тепасида бош эгиб ўтирганларининг устидан чиқди. Улар иккалови ҳорғин, эзилган кўринишарди. Толстой хонага кириб келганида Маковицкий хаританинг қайрилиб қолган четларини текислаб туриб деди:

— Бу ердан кетадиган бўлсак, жилла қурса, қаерга боришимизни билишимиз керак.

Толстой умри давомида олдиндан режа тузишдан қочарди. У реалист эди, у шу кун билан, шу ондаги муаммолар билан яшарди, жуда нари борса, у келаси кун бажарадиган юмуши кўлами, ҳажмини тахминан чамалаб олар, шундай бўлса ҳам чамалаб қўйган иши тагига албатта учта ҳарф: «а, т, б» деб ёзиб қўяр, бу «агар тирик бўлсам» дегани эди. Энди танлаб, режалаб ўтиришнинг ҳеч бир имкони йўқ эди, учовлари ўтириб, боришлари мумкин бўлган ўлканинг афзалликлари-ю, камчиликлари хусусида фикрлашиб олишди.

— Менимча,— деди Александра Львовна,— Бессарабияга борганимиз маъқул. Соядек эргашиб юрвчи толстойчилар...

— Саша, жонгинам,— деди Лев Николаевич,— мен толстойчимасман. Мен Толстойнинг ўзиман. Кириб ухлайлик. Эрталаб дурустроқ бир гап чиқиб қолар.

Тун яримлаб қолганида, у Маковицкий ва Александра Львовнани уйғотди.

— Йўлга чиқайлик.

Негадир зудлик билан шу заҳотиёқ йўлга тушиш керак бўлиб қолди, шу боис, улар ҳатто Марья Николаевна билан ҳам хайрлашмай Шамординодан чиқиб кетишди.

— Қочиб қолиш керак... Қочиб қолмасак, қувиб етиб олишади...

Улар, жилла қурса, Ростовга етиб олиш учун жанубга томон юришди, лекин Лев Николаевичнинг аҳволи борган сари оғирлашиб бораверди. Биринчи бекатдаёқ поезддан тушиб қолишга тўғри келди. Бекат одамлар, йўловчиларга тўлиб кетганлигидан қарияни аёллар бўлмасига олиб киришди, кўзгу олдида шляпаларини ўрнаштириб кияётган хонимлар серсоқол, ўйчан қария кириб келаётганидан беҳад ҳайратга тушдилар. Докторга одам юборишди, шу ерлик доктор

бекат бошлиғини бошлаб келди. Йўлни давом эттиришнинг иложи йўқ эди, аммо дардга чалинган, касал ёзувчини ётқизадиган жойнинг ўзи ҳам йўқ эди, шунда бекат бошлиғи Толстойга ўз уйини таклиф этди. Кекса ижодкор бу таклифни қабул қилди, шундай қилиб, ҳеч кимга таниш бўлмаган Астапово бекати бир кечада Россиянинг жаҳонга машҳур марказига айланди, бир ҳафта давомида дунё худо унутиб юборган бир чекка жойдан келаётган янгиликлар билан яшади.

Николай салтанати гўё истар-истамас аста, босиқ, вазмин ҳаракатга келди. Икки куч, икки қутб, икки қарама-қарши дунё ярим асрдан ошиқ вақт ёнма-ён яшаб келди. Аммо фурсат етиб, оддий кундалик ташвишлар ва кексалик, ижодкор маҳкум этилган ҳақиқатга чанқоқлик ва абадий изланиш давлатлардан бирини, яъни Лев Толстойни иккинчи давлат чегарасидан ўтиб, унинг тасарруфидаги ерларга кириб боришга мажбур этди.

Ясная Поляна хизматкорлари боённинг бош олиб чиқиб кетганлигидан хабар топмай туриб, ҳали Софья Андреевнанинг ўзи бу ҳақда бирон гап айтишга улгурмай туриб, Толстойнинг кетиб қолганлигини маълум қилувчи телеграмма ҳокимият бошлиғи Столипин столида ётарди. Шу заҳотиёқ Петербургдан ҳарбий тревога эълон қилиниши ҳақида буйруқ жўнатилди ва Ясная Поляна драмасынинг сўнгги кўриниши ўйналаётган ўлкаларнинг уч генерал-губернатори орасида бир-бирлари билан муттасил телеграф алоқаси ўрнатилди. Уша кунлари телеграф нималарни маълум қилмади, Россиянинг юрагидан марказга ва орқага қандай сўроқлар учиб бориб келмади! Масалан, паспортини олмай Ясная Полянадан чиқиб кетган Толстой билан қандай муносабатда бўлиш керак? Зеро, ҳужжатсиз сайр қилиб юраркан, бу билан Толстой жорий этилган паспорт тартибини бузаяпти. Бу борада икки йўл танлашди: паспортсиз кексага сайр қилишни давом эттиришга ёки рухсат берилади, ёки уни куч билан тураржойига қайтариб олиб бориб қўйилади. Узоқ фикрлашувдан сўнг Рязань губернатори касал ҳужжатсиз ёзувчига истисно сифатида Астапово станциясида яшашга рухсат берди.

Иккинчи, муҳимликда ундан қолишмайдиган масала: ким рухсат берди?! Генерал Львов телеграф орқали Астапово станциясига тайин этилган ва ўша ерда истиқомат қиладиган ротмистрни сўроққа тутди: «Толстойнинг давлат ихтиёридаги станция биносида, боз устига, касаллар учун мўлжалланмаган бинода туришига ким рухсат берди? Губернатор уни шифоҳона муассасисига ёки доимий тураржойига жўнатиш чорасини кўришни талаб қилади».

Ротмистр жавобан дудуқланди — касал-ку ахир, давлат ихтиёридаги квартирадан бўлак жой йўқ...

Толстой бетоблигининг учинчи куни губернаторлар ўз телеграммаларини шифрлар билан жойларга жўната бошлашди. Калуга губернатори Рязань губернаторидан сўрайди: 252 4325 8301 319 246 427 647563852. Революциядан сўнг бу шифрларни ўқишганда, рақамлар қуйидагича маъно билдирди: «Тартибни сақлаш учун ёрдам керак бўлса миршаб ва назоратчилардан юборишим мумкин». Жавобан тўғридан-тўғри, шифрланмаган телеграмма жўнатишди: «Ўқ-дори, қурол билан етиб келишингизни Астаповода кутамиз...»

Дастлаб кичкина бўлинмалар, кейин эса бус-бутун полклар Астапово станцияси томон ўрмалай бошлади. Улар яқин-атроф қишлоқларда ҳар эҳтимолга қарши, мабодо оғир бир дард Россия юрагини титратиб юборса ва у буюк қария жасади билан видолашиш учун қўзғалгудек бўлса, йўлини тўсишга шай туришарди.

Бу вақтда Лев Николаевич ўзининг мўмин-қобилиги ва саришталиги билан ҳамманинг юрагини эзиб, станция бошлигининг уйида ётарди. Ҳароратини ўзи ўлчар, ичаётган дориларининг тартибини ўзи кузатарди. Унинг бу юмшоққўнгиллиги врачларнинг ўз зиммаларидаги юмушларини совуққонлик билан адо этишларига халақит бериб, асабларига тегарди. Биринчи куннинг тонготарида у бир оз дам олгач, ёнига йиғлайверишди пишиб кетган Александра Львовнани чақирди:

— Хўш, нима гап, Саша?

— Нима бўларди, яхши иш бўлмапти...

— Хафа бўлма, — деди Лев Николаевич, — дунёда яхши одамлар кўп, сизлар бўлсангиз нуқул Лев, Лев деяверасизлар...

Тана ҳарорати дам пасаяр ва яна қирқ даражага кўтарилиб кетарди. Врачлар ўпка икки томонлама шамоллабди, деган ҳарорга келишди. Оила аъзолари етиб келишди, Чертков келди, йирик газеталарнинг мухбирлари станцияда навбатчилик қилишарди. Бир сафар Толстой алаҳсираб боши тагида Ясная Полянадаги ёстиғини таниб қолиб, қандай қилиб бу ерга — Астапово станциясига келиб қолди, деб сўради. Уни ортиқча безовта қилмаслик учун оила аъзолари етиб келганларини яширишди, лекин ёстиқ туфайли сир фош бўлиб қолишидан чўчиб, Татьяна Львовна келди, дейишди. Лев Толстой, у бу ерга кирсин, дея сўради ва у хонага киргач, ҳайрат-ла деди:

— Жуда башанг кийиниб олибсан, кўркам...

Бироқ унинг аҳволи соат сайин оғирлашиб борарди. Москвадан иккита профессор — Шуровский ва Усовни чақиртиришга тўғри келди ва давлат томонидан Астапово станциясига ўрнатилган телеграф маркази туну кун бутун дунёга хабар бериб турди: Толстой тирик, Толстой тирик. Тана ҳарорати, томир уриши, нафас олиши. Имзо чекувчилар — Маковицкий, Никитин, Шуровский, Усов, Беркенгейм. Орадан икки соат ўтгач, янги бюллетень ёзилди ва яна телеграммалар жўнатилди: Толстой тирик, Толстой тирик. Қон томири уриши, нафас олиши, тана ҳарорати. Яна маълум ва машҳур профессорларнинг имзоси, аммо дунёга Толстой ҳаёти сўниб бораётгани аниқ ва равшан эди.

Совуқ, қаҳратон тун, Толстой ҳаётининг сўнгги туни. Иссиқнинг зўриданми, кўзига Дэлир кўриниб кетди, у отнинг оёқ товушини эшитяпти, уни эгарламоқчи, уни тўғри йўлга солмоқчи бўлади, бироқ итоаткор, ёқимтой Дэлери ҳаётида биринчи мартаба бўй бермай кекса графни, худо биледи, қаёқларга олиб қочяпти, Толстой кичкина темир каравотда инграйди, тўлғанади. Бурчакда Александра Львовна ўтирибди. Лев Николаевич бирдан жимиб қолди. Бу сукунат уни алдаб қўйди. У мудрай бошлаган ҳам эди, бирдан даҳшатдан уйғониб кетди. Бемор каравотдан оёғини осилтириб, туришга ҳаракат қиларди, буни кўриб у Лев Николаевичнинг ёнига отилди:

— Қимирлама, ўриндан туришни врачлар қатъиян ман этишган.

— Менинг кетишим керак. Албатта кетишим керак.

Лев Николаевич мадорсиз оёқларида турар, қизини койир эди:

— Қўлингни теккизма, мени куч билан ушлаб қолишга ҳаққинг йўқ...

Уй остин-устун бўлиб кетди. Чертков, доктор Никитин, Душан Петрович ва Татьяна Львовна югуриб келишди, касални аранг ўрнига ётқизишди, камфора томизишди. Лев Николаевич бир оз тинчланди ва ҳамма ухлаб қолди, деган қарорга келганида у бирдан қўлини мажолсиз кўтарди. Чертковни чақириб, аранг эшитиладиган овозда сўради:

— Азизим, мен, мана, икки кундирким, бирон сатр таҳрир қилмаяпман, кейин тугалланмаган ишлар талайгина тўпланиб қолди. Қўлёмаларни қандай қилсам таҳрир қила оларканман...

Чертков Лев Николаевич боши узра энгашиб сўради:

— Қайси қўлёмани назарда тутяпсиз?

Толстой нафасини ростлади, кейин деди:

— Қайсиниси бўлса ҳам барибир. Мен ахир сўнги икки кун тиним билмай айтиб ёздириб турибман-ку!

Чертков Александра Львовна олдига борди. У бўлса, ҳеч нарса йўқ, дегандек қўлини юқори кўтариб ишора қилди. Яна пичирлаб қўйди:

— Кичкина кундалиги ёстиги тагида, бошқа нарсаларни биз ёзиб борганимизча йўқ, бошқаси алаҳсираш вақтидаги гаплар.

Толстой ошиқарди, унинг вақти жуда ҳам кам қолганди.

— Таҳрир қилинмаган саҳифани ўқиб бера қолинглар.

Чертков нима қиларини билмай тутилиб қолганини сезиб, Лев Николаевич деди:

— Фавқулодда юмшоққўнгил, хушфъел одамсиз-ку, ўқиб беришни хоҳламаётибсиз...

Чертков хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Александра Львовна шивирлади:

— Айтгандек, ўлим жазосини бекор қилиш ҳақидаги мақолага оид фикрлар бор, аммо мен ўқишга журъат этолмаяпман — ўринсиз иш бўлур эди.

Чертков унинг қўлидан қоғозларни юлқиб олди ва кўз югуртириб чиқди.

— Қачон ёзиб олинганди?— дея сўради.

— Ўтган куни. Поезда.

У касалнинг бош томонига бориб ўтирди ва ўқишга тутинди:

— «Бизнинг даврда ўлим жазосига қарши курашиш учун очиқ эшикларни бузиб кириш эмас, ўлим жазосининг мантиқсизлик, бемаънолик, даҳшатлилик ва маънавий тубанликка қарши ғазабланишни кўрсатиш керак эмас. Балки...»

— Ҳаммасини охиригача ўқиса бўлаверадими?— сўради паст овозда Чертков Маковицкийдан.

Маковицкий томир уришини пайпаслаб кўрди, жавобан ҳеч нима демади, Чертков қисқа тин олгач, ўқишни давом эттирди:

— «Кантнинг ажойиб гапи бор, шундай янглишишлар борки, уларни инкор этиб бўлмайди. Янглишган кишига шундай билимларни етказиш керакки, бу билимлар унинг фикрини равшанлаштиради ва оқибат, янглишиш ўз-ўзидан йўқолиб кетади. Шундан келиб чиқиб, агар гап ўлим жазосига қарши кураш хусусида бораркан, одамларга ва айниқса дунё устунларининг қулоғига шуни қуйиб қўйиш керак ва улар бу йўлда билимлардан, уларни янглишишлардан фориғ қиладиган билимлардан фойдаланганлар».

Чертков ўқишдан тўхтади. Уртага сукунат чўкди. Лев Николаевич қўлини кўтариб сўради:

— Яна. Охиригача.

Чертков яна ўқишга тутинди:

— «Бунга осонликча эришиб бўлмаслигини билман. Жаллодларнинг ёллаган кишилари ва уларнинг ишини қўллаб-қувватловчилар бу каби билимларнинг ўзлари эгаллаб турган мавқени ушлаб туришда ожизлик қилиб қолишини табиат берган «нозик» сезги билан англаб олишлари оқибатида, улар бу мавқега тиштирноқлари билан ёпишиб олишган, наинки бу билимларни ўзлари ўрганишади, одамлардан яшириш учун қўлларидан келган барча ёвузлик, макр, зўравонлик ва қаттиққўлликни ишлатишади ва бу билимларни бўҳтонга чиқаришади, бу ҳам етмагандек билимни тарқатувчи хатти-ҳаракатларини чегаралаб турли кулфат ва балоларга мубтало қилишади».

Гарчанд Чертков диққат билан саҳифадан кўз узмай ўқийтган бўлса-да, қандайдир туйғу, касалнинг аҳволи яна оғирлашганини англади. У саҳифани бир чеккага қўйиб, касал устига энгашиди. Лев Николаевичнинг қўли енгил титраб, адёл узра сирғанарди. Узининг сўнгги мақоласини охиригача эшитишга улгурмай у таҳрир қилишга ошиқарди. У бутун умри давомида сон-саноқсиз таҳрир қиларди, ўз меҳнати-нинг мукамал бўлишига интилиш санъаткорлар орасида буюклардан буюги ҳаётининг энг олий талаби эди.

Маковицкий томир уришини санади, нафас олишига қулоқ солди ва одатда вазмин гапирувчи одам, бирдан бутун уйда эшитиладиган қилиб бақариб юборди:

— Камфара! Морфий!!!

Эрталаб телеграф аппарати ёнига Толстой қазоси ҳақидаги қайғули хабар ёзилган саҳифа тушганида, уйқусизликдан чарчаган телеграфчи чўчиб тушди. Кейин ўридан турди. Орқага тисарилди, деворга ёпишиб олди.

— Йўқ, қўлим бормаиди, мен бу ишни қилолмайман! Уч кундан бери у ҳаёт, у ҳаёт деб хабар бераётгандим, бутун дунё менга ишонарди ва эндиликда мен бу хабарни маълум қилолмайман...

Сўнг у девор тагида анчагача йиғлаб турди, кейин ўзини қўлга олиб, аппарат олдига келди, диққат-диққат белгисини берди, аммо шу ондаёқ қўллари пастга шилқ этиб тушди ва у паст овозда деди:

— Йўқ, менинг қўлимдан келмайди. Россия мени лаънатлайди, қўлларим шол бўлиб қолади. Узилиб тушади. Ҳамкасабамни уйғотинглар.

Бу орада ёмғир ёғиб ўтди, Россия узра қуёш юзини кўрсатди. Петербургликлар аёзли қиш фасли арафаси исиниб олиш учун кўчаларга югуриб чиқишарди. Шаҳар байрам либосида ва ҳорғин кўринарди. Овдан қайтган сарой аҳли ов тафсилотларини бири олиб, бири қўяркан, тушга яқин подшо столига Лев Николаевич ўлими ҳақидаги хабар келтириб қўйилгач, император қинғир-қийшиқ хати билан калондимоғлик

ва илтифот-ла ёзиб қўйди: «Толстой буюк санъаткор эди». Ва, бир оз ўйлаб, илова қилди: «Начора, ҳаводаси худога». Афтидан, у Толстойнинг қайсидир гуноҳидан ўтишга ўзини-ўзи зўрлагандек бўлди.

Қуёш кўкда кулиб турган шу ажойиб кунда, Засека станциясида беҳисоб оломон тўпланди. Одамлар марҳумнинг жасадини олиб келиши керак бўлган поездни кутишиб, кечаси билан гулхан ёқиб чиқишди. Тобутни тонг палласи юк поездида олиб келишди. Қўшни қишлоқдан келган деҳқонлар қўлда тўқилган қўпол матога ўралган марҳум жасадини ташландиқ дала йўлидан кўтариб Ясная Поляна чорбоғи томон юришди, кети кўринмайдиган одамлар оқими изма-из борарди.

Олдинда Ясная Поляна деҳқонлари боришарди. Улар иккита хомага тортилган матони бошлари узра кўтариб боришарди: «Лев Николаевич! Сенинг раҳмдиллигинг бизнинг, етим қолган Ясная Поляна деҳқонларининг қалбидан ўчмайди!» Тобут ортидан қариндош-уруғлар, оила аъзолари келишар, улардан кейин эса турли миллат, турли синф, турли ёшдаги одамлар келар, бу оқимнинг энг охирида шамоллаган, юм-юм йиғлаётган тиланчи Фадей судралиб борарди.

Лев Николаевични кечқурун Ясная Поляна ўрмонида дафн этишди. Гулчамбар ҳам қўйишмади, нутқ ҳам сўзлашмади, марсия ҳам айтишмади. Оила аъзолари, қариндош-уруғлар марҳум билан лаҳад оғзида сўнгги бор хайрлашаётганда, Чертковга Толстойнинг ўнг қўл кўрсаткич бармоғи ҳамон қимирлаётгандай бўлиб кўринди. Ярим аср давомида тинимсиз ишлаб дунёга ўлмас дурдоналар ҳадя этган қўл, жон таслим қилганининг учинчи куни ҳам ҳамон ҳаракатда бўлиб кўринди. Аммо нималар ёзаяпти ва уларнинг маъноси нима — биз буни ҳеч қачон билолмаймиз!

1969—1970 йиллар